

*United School Library Book by Directors of Public Instruction
Bombay and Baroda Text Book by Junagadh Bhavnagar
& other territories.*

Primary Geographical Series Book II

General Geography of Gujrat & Thana Zilla.

*With Physical, political & Industrial
Treatment, 10 illustrations & 6 Maps
for*

Use in the Gujarati Third Standard.

Kathiawad Edition.—કાઠિયાવાડ આવૃત્તિ.

ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળ.

By

N. J. Vakharia.

Primary School Master, Ged-Bagasra.

KATHIAWAD.

Enlarged and Revised

6th Edition.

A. D. 1919.

Price Two and half Annas. (ફિ. અઢી આના.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૪૦૪

શ્રીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી સામાન્ય ભાષા

વિષય ગિરજાનાં પદ્યો -

મુંબઈના નામક ડિરેક્ટર સાહેબે તથા વડોદરા રાજ્યે સ્કૂલ લાયબ્રેરી બુક,
જુનાગઢ ને ભાવનગર રાજ્યોએ ટેકસ્ટબુક તરીકે મંજૂર કરી છે.

પ્રાથમિક ભૂગોળ ગ્રંથમાળા, પુ. ૨.

ત્રરાતની સામાન્ય ભૂગોળ.

(થાણા જિલ્લાની હકીકત સહિત.)

હુતળ, રાજકીય અને ઔદ્યોગિક હકીકતો સાથે
ગુજરાતી પ્રાથમિક ત્રીજા ધોરણના ઉપયોગ માટે

કાઠિઆવાડ આવૃત્તિ.

લેખક અને પ્રકાશક,

નાનચંદ જશરાજ વખારીઆ,

સ્કૂલ માસ્ટર, ગેડ-બગસરા. (કાઠિઆવાડ.)

મુખ્ય વેચનાર

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.

જમાલપુર રોડ ઉપર આવેલા ધી “ નટવર ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મોગીલાલ નારણદાસ બોડીવાળાએ છાપી. અમદાવાદ.

ધણા સુધારા વધારા સાથેની

આવૃત્તિ ૬ ફી.

પ્રત ૩૦૦૦.

ઈ. સ. ૧૯૧૯.

કિંમત અઢી આના.

શિક્ષકોને સૂચના.

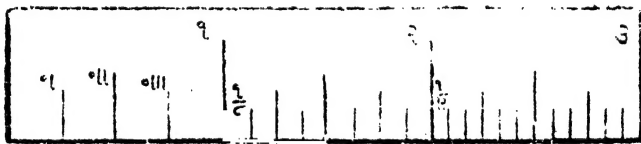
ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ શિખવવા માટે બની શકે તો બહાર તેડી જવા. ગામ નજીક નદી કે તળાવ હોય ત્યાં પાણીનો કેટલોક ભાગ સફા-યલો ને લીલો હશે, તે ઉપરથી જમીન અને પાણીનો ખ્યાલ આપવો, વળી તેના અમુક આદાર કદખી કે બનાવી સમુદ્ર, ખેટ, સરોવર, અખાત, ઉપસા-ગર અને દ્વીપકલ્પની કલ્પના કરાવી શકાશે; જે કે પ્રથમથી આ સંજ્ઞાઓ ગોખાવી મોઢે કરાવવાની જરૂર નથી. પંજુ તેનો ખ્યાલ આપવાથી ભૂગોળ એટલે શું તે સમજશે. પછી જેમ જેમ જરૂર પડતી જાય તેમ તેમ યાદ આપી સંજ્ઞાઓ પાકી કરાવવી ને તેનો નકશામાં ઉપયોગ કરાવવો.

સંજ્ઞાનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યા પછી દેશની ભૂતળ રચનાનું જ્ઞાન આપવાને જમીનના ઢાળ ઉપરથી વહેવાનું વહન બતાવવું કે પાણી હમેશા ફળતી બાજુએ વહે છે, તેથી જે તરફ નદીઓ વહેતી હોય ત્યાં નીચાણ હોય અને નીકળતી હોય ત્યાં ઉંચાણ હોય; ડુંગરા ઉંચી જગાએ અથવા નદીઓના મૂળ તરફ હોય અને દરીઓના કિનારો નદીઓના મુખ તરફ હોય એટલે દરીઓ કાંઠો નીચામાં નીચો હોય છે, આવી રીતે જમીનના ઉંચાણ નીચાણનો સામાન્ય અનુભવ કરાવવો.

વળી નદીઓ લાંબી ટુંકી કેમ હોય છે, તે વિષે બાળકો સમજી શકે તેવા અનુમાનો દઢાવવાં કે દરીઓ કાંઠો અને ડુંગરની વચ્ચે જ્યાં અંતર વધારે હોય ત્યાં નદીઓ લાંબી હોય છે અને જ્યાં ઉપલું અંતર ઓછું હોય ત્યાં નદીઓ ટુંકી હોય છે. વળી જે દેશમાં નદીઓ ઘણી હોય છે, તે દેશ આપાદ ને ફળદ્રુપ હોય છે; એ નકશામાં બતાવીને બાળકોના મનમાં ઠસાવવું, એથી નકશો શિખતાં ભૂગોળનો વિષય આનંદી લાગશે.

નકશામાં એક સ્થળથી બીજું સ્થળ અમુક પ્રમાણમાં છેડું હોય છે તે શિખવવા માટે સ્કેલનો ઉપયોગ કરવો. સ્કેલ એ અંદેજી શબ્દ છે.

અને તેનો અર્થ અંતર, માપ એવો થાય છે. તે શિખવવા માટે કાળા પાટિઆને જમીન ઉપર પાથરવું. તેના ઉપર ચોપડી કે નાની પેટી મૂકી આકાર દોરવો. પછી ઓરડાનો આકાર દોરવાને કહેવું, પણ ઓરડો પાટિ-આમાં સમાય નહિ, તેથી મુંજવણ આવશે. એવે વખતે ઓરડાને ભરીને તેનો અમુક ભાગ લઈ એના જેવો આકાર કાઢવો. આનું નામ સ્કેલ. આમાં એટલું યાદ રાખવું કે બધી રીતે એક પ્રમાણમાંજ માપ લેવું. એ પ્રમાણ ચુકવું નહિ. તેમાં ફૂટ જેટલા ઇંચ, ગજ જેટલા તસુ અથવા તેના ભાગો લેવાથી આ સ્કેલનો ઉપયોગ કરી શકાશે. સ્કેલ શિખવતી વખતે નીચે બતાવેલા નમુનાની ફૂટપટ્ટીઓનો ઉપયોગ કરવાથી શિખવવામાં અને સમજાવવામાં સરળતા આવશે.

આટલું કર્યા પછીજ ગુજરાતની ભૂગોળ શિખવવી એમ સમજવું નહિ એતો પ્રથમથી શરૂ કરવી. દરમિયાન ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ અને સ્કેલ શીખવવાં ને વિષયમાં તેનો ઉપયોગ કર્યા કરવો. પ્રથમ ગુજરાતની ભૌગોલિક રૂપરેખા શિખવવી એટલે આખા ગુજરાતનું આણું આણું જ્ઞાન આપવું તેના હિંદુસ્તાનના બીજા દેશો જોડે કેવો સંબંધ છે, તે રસિક વાતોથી કહેવો. ત્યાર પછી પોતાના પ્રાંતથી માંડીને સામાન્ય અને વધારે ઝીણી હકીકત શિખવવી. આમાં પોતાને કાવતો કમ લેવો, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે સંબંધ તૃટો ન જોઈએ. કારણ કે સંબંધ તૃવાથી વિષય નિરસ થઈ જાય છે.

ચોપડીમાં રાજકીય વિભાગોની પહેલાં પર્વતો, નદીઓ, વેપાર, રસ્તા, રાજપદ્ધતિ વગેરે બાબતો લખવામાં આવી છે. તે અનુક્રમે શિખવવાની જરૂર નથી. પણ જેમ જેમ જરૂર પડે તેમ તેમ તેમાંથી અમુક મુખ્યત્વે બાબતો શિખવવી. એમાં પણ કાવતો કમ લેવો જોઈએ.

ધણી શિક્ષકો અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો એવો મત છે કે ભૂગોળ શિખવ-
 નારા કે વિદ્યાર્થીઓ પાસે ભૂગોળનું પુસ્તક હોવું ન જોઈએ. માત્ર
 નકશાઓ જોઈએ; અસંખ્યત આ રીતે ભૂગોળ શિક્ષણમાં ઉત્તમ છે, પરંતુ
 ઉંચા જ્ઞાનવાળા અને મોટા પગારવાળા હાઈસ્કૂલ અને પાઠશાળાના
 શિક્ષકો પણ આવી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી શક્યા નથી; તો થોડા જ્ઞાન
 વાળા અતિ ટુંકા પગારવાળા અને ઘણે ભાગે અન્ટ્રેન્ડ પ્રાથમિક શાળાના
 શિક્ષકો આવી રીતે શિખવે એ વિચારવું મુશ્કેલ નથી. વળી સરકારે પણ
 ખાતા તરફથી આ વિષયમાં પુસ્તકો પ્રગટ કરાવીને તેની જરૂર સ્વીકારી છે
 તો હવે વિચારવું એટલું જરૂરનું છે કે આ ધોરણમાં શું કરવું ઇષ્ટ છે. કેટ-
 લાક આ ધોરણમાં ખાસ પુસ્તકની જરૂર માનતા નથી. અસંખ્યત એ ત્રણ
 મોરણો માટે એક ચોપડી હોય છે, તો બિલકુલ નાના વિદ્યાર્થીઓ માટે
 સામાન્ય વિગતો, ચિત્રો ને નકશાવાળી ધોરણવાર તંત્ર-પોથી હોય તો તે
 શિષ્યો અને શિક્ષક ઉભયને સહાયક થઈ પડે એમાં ખોટું નથી, એવા હેતુથી
 આ ચોપડી રચવામાં આવી છે, અને તેનો ઉપયોગ વિષય શિખવ્યા પછી
 વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવો. પરંતુ પ્રથમથી સમજ વગર ગોખાવીને કરવો
 નહિ. શિક્ષકે તો આ ચોપડી સિવાય વિશેષ હકીકતોવાળાં અન્ય પુસ્તકો
 વાંચીને પોતાનું જ્ઞાન સંગીન કરતા રહેવું જોઈએ. જો તેની પાસે વિશેષ
 જ્ઞાન હશે તો આ ચોપડીમાંનું જ્ઞાન પૂર્વાપર સંબંધ જોડીને તેને રસિક
 બનાવીને શિખવી શકશે. એકંદરે ભૂગોળ શિક્ષણનો આધાર શિક્ષકનાં જ્ઞાન,
 શક્તિ અને ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે, એ જોટલા પ્રમાણમાં હશે
 તેટલાજ સારા પ્રમાણમાં શિખવી શકાશે. જેની અસર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર
 કદી ન બંસાય એવી થશે.

૨ જરાતની સામાન્ય ભૂગોળ.

(કાઠિઆવાડ આવૃત્તિ)

ચાર દિશાઓ.

જે બાજુ તરફ સુરજ ઉગે છે, તે બાજુને ઉગમણ કે પૂર્વદિશા કહે છે, જે બાજુ તરફ સુરજ આથમે છે. તે બાજુને આથમણી કે પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા તરફ મોં રાખીને ઉભા રહેતાં હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને ઉત્તર દિશા કહે છે, અને જમણા હાથ તરફ જે દિશા આવે તેને દક્ષિણ દિશા કહે છે.

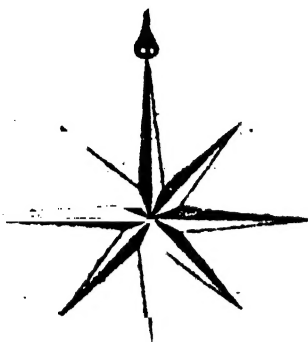

ટીપ.—ખૂણા શિખવા માટે કાળા પાટીઆ ઉપર અથવા ભોંય ઉપર મોટે ચોરસ કાઢવો, અને તે ચોરસની બાજુ ઉપર દિશા પ્રમાણે નામ લખવાં, પછી તેના સામ સામા કર્ણ સાંધીને ખૂણાની સમજણ પાડવી. બધ્ધે દિશા વચ્ચે જે જે ખૂણા આવે તેનાં નામ બરાબર મોલતાં અને લખતાં શિખવવાં.

ચાર સૂનાઓ.

પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને અગ્નિ કોણ કહે છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને નૈર્ઋત્ય કોણ કહે છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેના ખૂણાને વાયવ્ય કોણ કહે છે. ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખૂણાને ईશમન કોણ કહે છે.

મુખ્ય ચાર દિશાઓ અને ચાર ખૂણાઓ મળીને આઠ દિશાઓ થાય છે તેમાં ઉપર આકાશ અને નીચે પાતાળ મળીને દશ દિશાઓ કહેવાય છે.

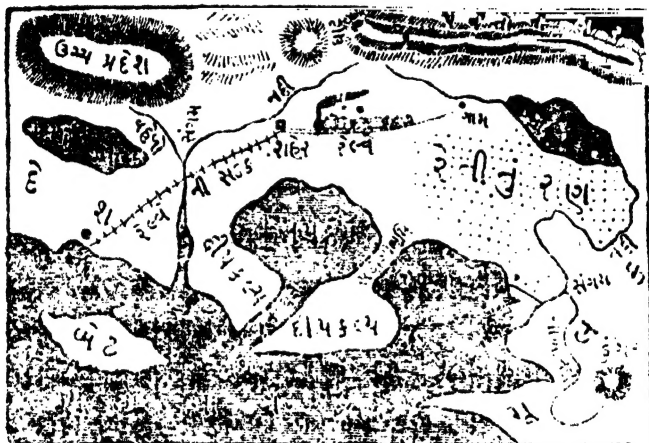

ટીપ—જો બની શકે તો નિશાળના ઓરડામાં જમીન ઉપર હોકાયંત્ર પ્રમાણે ગોઠવીને પાસેની આકૃતિ જેવી મોટી આકૃતિ કાઢવી, જ્યારે દિશાઓની હકીકત કહેવી પડે, ત્યારે આ આકૃતિનો ઉપયોગ કરવાથી દિશાઓની સારી સમજ પડશે.

વ્યાख्याઓ. જમીનના વિભાગોની.

- ૧ પૃથ્વી ઉપરની કોરી જમીનના પાંચ મોટા ભાગ ઠરાવ્યા છે, તેને સ્વંદ કહે છે. તેનાં નામ ઇશિઆ, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, અને આસ્ટ્રેલિઆ.
- ૨ જમીનનો મોટો ભાગ જેમાં એકજ ભાષા બોલનારા લોકો રહેતા હોય તેને વેશ કહે છે, જેમ કે હિંદુસ્તાન.
- ૩ દેશના જેટલા ભાગમાં રાજસત્તા પૂરેપૂરી હોય તેને રાજ્ય કહે છે.
- ૪ ઇલાકાના વિભાગને પ્રાંત કહે છે, જેમકે ગુજરાત.
- ૫ પ્રાંતનો નાનો ભાગ જે અંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા હોય તેને જિલ્લો કહે છે, જેમકે અમદાવાદ જિલ્લો.
- ૬ દેશીરાજ્યોના જ્યાં પાડી, તેના ઉપર અંગ્રેજ સરકારની દબરેખ હોય તેને પ્લેન્સ કહે છે, જેમકે મહીકાંડા એન્ડન્સિ.
- ૭ રાજકર્તા જે શહેરમાં રહેતો હોય તેને રાજધાની કહે છે.
- ૮ જમીનના થોડા ઉંચા ભાગને ટેકરો, તેથી વધારે ઉંચા ભાગને ડુંગર, અને તેથી ઉંચો હોય તેને પર્વત કહે છે. જેમકે ચોટિશો.

- ૯ જમીન ઉપર ધણા ગાઉમાં રેતી હોય તેને રણ કહે છે. જેમકે, કચ્છનું.
- ૧૦ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલા જમીનના ભાગને બેટ કહે છે.
- ૧૧ જમીનના જે ભાગને ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોય અને ચોથી બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે, જેમકે કાઠિયાવાડ.
- ૧૨ જમીનની અણી લાંબી વધીને સમુદ્રમાં ગએલી હોય તેને મૂશિર કહે છે.
- ૧૩ જે શહેર દરીઆ કિનારે હોય, અને ત્યાં વહાણો મારફતે માલ અને માણસો ચડતાં હોય તેને બંદર કહે છે, જેમકે વેરાવળ.
- પાણીના વિભાગોની વ્યાખ્યાઓ.**

- ૧૪ પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે, તેને મહાસાગર કહે છે. તેનાં નામ—પાસિફિક, અટ્લાન્ટિક, હિંદી, ઉત્તર અને દક્ષિણ.
- ૧૫ મહાસાગરના નાના ભાગને સમુદ્ર કહે છે, જેમ કે અરબી સમુદ્ર.
- ૧૬ સમુદ્રનો કાંઠો જમીનમાં ગયો હોય તેને અસ્થાત કહે છે, જેમ કે કચ્છનો.
- ૧૭ પાણીનો જે ભાગ ચારે બાજુએ જમીનથી વીંટાયેલો હોય, તેને સરોવર કહે છે; નાનું હોય તેને તળાવ કહે છે.
- ૧૮ મીઠા પાણીનો પ્રવાહ પર્વતમાંથી નીકળીને ઠળતી જગામાં વહે છે, તેને નદી કહે છે. જેમ કે ભાદર નદી.

- ૧૯ નદી જ્યાંથી નીકળે તેને મૂળ અને જ્યાં મળે તેને મુખ કહે છે.
૨૦ નાની નદી મોટી નદીને જે જગ્યાએ મળે તેને સંગમ કહે છે.

ગુજરાતનું સામાન્ય વર્ણન—ગુજરાત પ્રાંત આસપાસના ખીણ દેશોથી કુદરતી રીતેજ છુટો પડેલો છે; અને તેમાં રહેનારા લોકો એકજ ભાષા બોલનારા તથા લગભગ સરખા રીતરિવાજવાળા છે, તે આપણે બધા ગુજરાતી કહેવાઈએ છીએ, અને ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ.

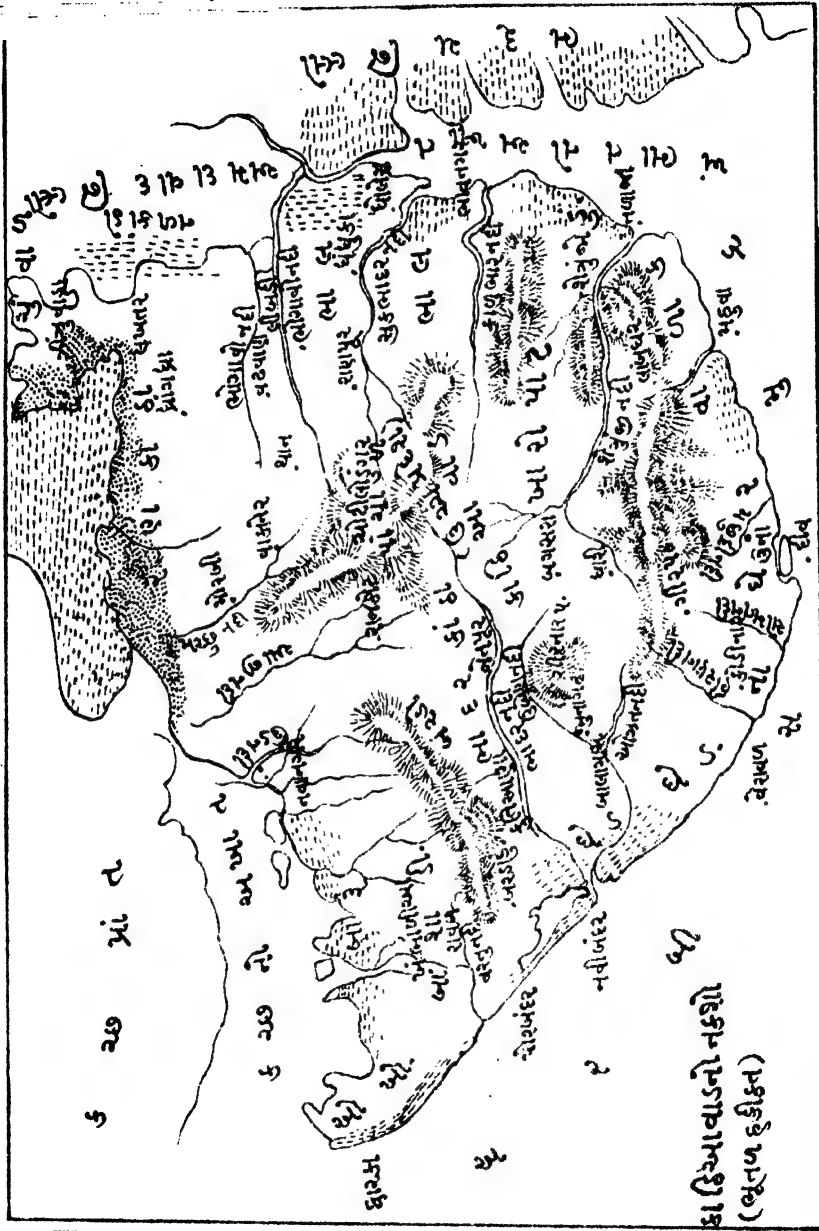
ધણા જુના વખતમાં આ દેશમાં ગુર્જર નામના લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ઉપરથી આ પ્રાંતનું નામ ગુજરાત પડ્યું છે. પ્રથમ આ પ્રાંતમાં એકલા હિંદુ લોકો રહેતા, પણ પાછળથી પારસી, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તિ લોકો આવી રહ્યા છે અને તેઓ ગુજરાતી ભાષા બોલે છે.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને મારવાડ; પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર; દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર ને મહારાષ્ટ્ર; પૂર્વે ખાનદેશ ને માળવા પ્રાંત આવેલા છે.

વિસ્તાર^૧—આ પ્રાંતમાં ૫૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ જમીન, અને ૯૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

સામાન્ય વર્ણન—ગુજરાતના નકશા તરફ નિહાળીને નજર દરીયું તો આ પ્રાંતના સ્વાભાવિક રીતે બે વિભાગ પડેલા હોય એમ દેખાશે. ખંભાતના અખાતની અને કચ્છના નાના રણની વચ્ચેનો સાંકડો જમીનનો ભાગ આ બે વિભાગોને જોડતો હોય એમ જણાય છે, તેથી આ પ્રાંતના પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા બે વિભાગ પડે છે. પશ્ચિમ વિભાગ તરફ જોઈશું તો તેની ત્રણ બાજુએ દરીઓ આવેલો છે, ને ચોથી બાજુએ પૂર્વ વિભાગ જોડે સાંકડી જમીનથી જોડાએલો છે, તેથી તેનું કુદરતી નામ દ્વીપ-કુદ્ધ પાડીશું. ખીજો પૂર્વ વિભાગ જેની ઉત્તર પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા તરફ પર્વતની હારો આવેલી છે, તેથી આસપાસના દેશોથી જુદો પડે છે, માટે તેનું કુદરતી નામ ખંડસ્થભૂમિ પાડીશું.

૧ ક્ષેત્રફળ ને વિસ્તારના આંકડા પોતાના પ્રાંત કે સ્થાન આદિ સરખાવવા.

કાશિઆવાડનો નકશો
(ભૂતળ દ્રષ્ટીએ)

૧. આ હોપકલ્પનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું, પણ હમણાં તેને કાઠિઆવાડ કહે છે. કારણ કે ચારસે વરસ પહેલાં ઉત્તર તરફના દેશોમાંથી કાઠી નામે લોકોએ સવારી કરીને રાજ્યો સ્થાપ્યાં, ત્યારથી સૌરાષ્ટ્ર નામ બદલાઈને કાઠીએનો વાડો એટલે કાઠિઆવાડ નામ પડ્યું છે. કાઠિઆવાડમાં ઘણાં દેશી સંસ્થાનો આવેલાં છે. હાલમાં તે બધાં અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે. માટે તેમના તરફથી એક અમલદાર દેખરેખ રાખે છે તેને એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર એટલે ગવર્નરના એજન્ટ કહે છે.

૨. ખંડસ્થ ભૂમિને હમણાં શુદ્ધ ગુજરાત અથવા ઉત્તર વિભાગ કહે છે. આશરે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં ઉત્તરના દેશોમાંથી ગુર્જર નામે લોકોએ આવીને રાજ્ય જીતી લીધું, ત્યારથી ગુર્જરરાષ્ટ્ર (ગુર્જર લોકોનો દેશ) ઉપરથી હાલનું ગુજરાત નામ પડ્યું છે. પછીના વખતમાં લોકો કાઠિઆવાડ સહિત ખંડસ્થભૂમિને ગુજરાત કહેતા હતા; પણ કાઠિઆવાડ બુદ્ધો પડવાથી ખંડસ્થભૂમિ એકલો ગુજરાત કહેવાયો. તેને આપણે શુદ્ધ ગુજરાત કહીશું. આ વિભાગમાં અંગ્રેજ ખાલસા મુલક ને દેશી રાજાઓનાં ઘણાં સંસ્થાનો છે, અંગ્રેજ મુલકના વડા અધિકારીને કમિશનર કહે છે, બધાં દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં છે. માટે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને સંસ્થાનોના જથ્થા પાડીને પોલિટિકલ એજન્ટો અને રેસિડેન્ટો નીમવામાં આવેલા છે.

કાઠિઆવાડ.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને કચ્છનો અખાત; પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આરબી સમુદ્ર; પૂર્વે ખંભાતનો અખાત તથા અમદાવાદ નિહલો આવેલા છે.

૩ મુખર્ષી ઇલાકામાં અંગ્રેજ સરકારના ખાલસા રાજ્યના ૨૬ જિલ્લાઓ છે. તેના ચાર વિભાગો પાડ્યા છે. સિંધના ૭ જિલ્લાનો સિંધવિભાગ ઠરાવ્યો છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં કુલ ૧૬ જિલ્લાઓ છે, તેમાં ઉત્તરના ૭ જિલ્લાઓ, પાલનપુર, મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠાની એજન્ટસઓ મળીને ઉત્તર-વિભાગ કહેવાય છે.

વિસ્તાર—ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૭૫ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૦૦ મૈલ છે. ક્ષેત્રફળ ૨૨૦૦૦ ચોરસ મૈલ, ૪૫૦૦ ગામો, ૨૦૦ સંસ્થાનો અને ૨૫૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

સામાન્ય દેશાવ—આપણે કાઠિયાવાડના નકશા તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે આ પ્રાંતની ચારે દિશાએ નદીઓ વહે છે, અને વચલા ભાગમાં પર્વતોની હારો આવેલી છે તેમાં ઘણી ખરી નદીઓનાં મૂળ છે. ઉત્તર દિશા તરફ રણ છે, તોપણ તે તરફ નદીઓ વહે છે અને સમાપ્ત થાય છે. આ રણમાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ રહે છે, તેથી ત્યાં ઘણા જીવના કાળમાં દરીઓ હશે. પૂર્વ તરફની જમીનમાં અંદરના ખારને લીધે તે પાણી ભાંભળું થઈ જાય છે. વળી નીચે ખોદતાં પથ્થર નીકળતો નથી, તેથી આ જગાએ પણ દરીઓ હશે; આ કારણોને લીધે ઘણા જીવના વખતમાં કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પને બદલે ખેટ હશે, પણ જમીનના પુરાઈ જવાથી તે તરફનો દરીઓ ખસી ગયો હશે.

મૂતલ રચના—કાઠિયાવાડની જમીન ધારો ને ડુંગરોની બનેલી છે, તેના મધ્ય ભાગથી માંડીને પશ્ચિમે દરીઆ સુધી તથા દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરોની હારો આવેલી છે; તેથી ઉત્તર તરફની અને પશ્ચિમ તરફની નદીઓ પાણી વિનાની છે, તેમ તે તરફના પર્વતો પણ સૂકા છે; દક્ષિણના ડુંગરો લીલા છે, અને તેમાંથી નીકળનારી નદીઓમાં ખારે માસ પાણી વહે છે. મધ્ય ભાગમાં મોટી મોટી નદીઓ વહે છે, તેથી તે ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફની જમીન નીચી ને રેતાળ છે, તેમાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ રહે છે. પશ્ચિમ તરફ પણ એવીજ સ્થિતિ છે.

પર્વતો—કાઠિયાવાડમાં નીચે મુજબ ત્રણ હારમાં આવેલા છે.

૧. ચોટીલો—આ પર્વત કાઠિયાવાડની વચ્ચે આવેલો છે. તેના ઉપર બહુ વનસ્પતિ ઉગતી નથી, પણ ઘાસ બહુ ઉગે છે.

૨. બર્ડો—આ પર્વત કાઠિયાવાડના મધ્યમાં ખરડાની કરોડની પેઠે આવેલો છે તેથી તેનું નામ બર્ડો પાડયું છે. તેમાં વાંસ બહુ થાય છે. તે આશરે ૨૦૦૦ ફૂટ ઉંચો છે.

૩ ગીરનાર—આ બધા પર્વતોથી ઉંચો છે, તેની ઉંચાઈ ૩૬૦૦ ફૂટ છે. તેને પાંચ શિખરો છે. તેના ઉપર હિંદુ જૈન વગેરે લોકોની જાત્રાનાં ઠેકાણાં છે. ત્યાં મુગંધી વનસ્પતિ ઘણી થાય છે.

૪ ગીર—આ ઘણા ડુંગરાઓનું બનેલું જંગલ છે, તે ૩૦ મૈલ લાંબું અને ૧૦ મૈલ પહોળું છે. અહીં સિંહ નામે શિકારી જનવર થાય છે. ગીરમાં ઇમારતી લાકડાં અને ધીની પેદાશ બહુ થાય છે.

૫ વાળાકુગીર—આ પર્વત ગીરની પૂર્વ દિશાએ આવેલા ડુંગરાનું જંગલ છે. તેમાં મોરધાર અને શેત્રુંજના ડુંગરો આવેલા છે. તેમાં શેત્રુંજે ૧૫૦૦ ફૂટ ઉંચો છે, તેના ઉપર જૈનધર્મની જાત્રા હોવાથી હજારો શ્રાવક લોકો ત્યાં આવે છે.

નદીઓ—વહાણો ચાલે કે ખેતરમાં પાણી લઈ જવાય એવી મોટી નદીઓ નથી, પણ સાધારણ નદીઓ છે તે નીચે મુજબ:—

- ૧ ચોટીલામાંથી નીકળનારી નદીઓ—વઢવાણ ને લીંબડીના ભોગાવા, સુકભાદર, કાળુભાર, બાદર, આજી, મચ્છુ અને બાંભણ.
- ૨ બર્ડામાંથી નીકળનારી—ઉંડ, રામાવતી, વસ્તુ મોજ અને ગોંડળી.
- ૩ ગીરનારના ઢાળમાંથી નીકળનારી નદીઓ—ઓઝત અને ઉમેણ.
- ૪ ગીરપર્વતમાંથી નીકળનારી નદીઓ—હીરણ, શીંગવડો, રાવળ, ધાત-રવડી, શેત્રુંજ, માલણ અને બગડ.

વેપાર-ઉદ્યોગ—કાઠિઆવાડમાં મુખ્ય વેપાર ખેતીની પેદાશનો છે. કાંઈ જગાએ ધાતુ કે ખીજી ઉપયોગી વસ્તુઓની ખાણો નથી. ધ્રાંગધરા, વાંકા-નેર, રાજકોટ, પોરબંદર, ને જુનાગઢ આગળ ઇમારતી પથ્થર નીકળે છે તે પરદેશ જાય છે. ગીરમાં ઇમારતી લાકડાં ને ધીની પેદાશ થાય છે તેનો થોડો વેપાર ચાલે છે. કપાસ લોઢવાના અને રૂ દાખવાના સંચા ઘણે ઠેકાણે દાખલ થયા છે. તે કપાસની મોસમમાં ચાલે છે. ભાવનગર, વઢવાણ અને મોરબીમાં લુગડાં વણવાની મીલો છે, તે બારે માસ ચાલે છે. જામનગર, પોરબંદર, અમરેલી, વઢવાણ ને ધ્રાંગધરામાં ખત્રી ને ભાવસાર લોકો દેશી રંગાટ કરે છે. આ સિવાય શીહોર, વંથળા અને મોરબીમાં તાંબા પિત્તળું,

કુંડલા ને ચુડામાં લોહાતું કામ થાય છે. વડવાણુમાં દેશી સાણુ અને છે, આ ધંધામાં લોકોનો થોડો રોજગાર ચાલે છે.

રેલવે—આ પ્રાંતમાં ચાળીસ વરસ થયાં બંધાઈ છે. તે કાઠિઆવાડના મોટા દરબારોએ બંધાવી છે. તેને કાઠિઆવાડની રેલવેઓ કહે છે.

૧ ભાવનગર સ્ટેટ રેલવે—ભાવનગરથી ધોળા થઇને વડવાણુ ધ્રાંગધરા ને હળવદ સુધી જાય છે, અને ધોળાથી ઢસા થઈ કુંડલા સુધી જાય છે.

બેટાદથી જસદણ સુધી, શીહોરથી પાલીતાણા શાખા રેલવેઓ જાય છે.

૨ ગોંડલ પોરબંદર સ્ટેટ રેલવે—ઢસાથી જેતલસર ને પોરબંદર સુધી, અને જેતલસરથી રાજકોટ સુધી જાય છે. તેમાં ખીજડીઆથી અમરેલી ધારી રેલવે ગાયકવાડ સરકારે બેડી છે.

૩ જુનાગઢ સ્ટેટ રેલવે—જેતલસરથી જુનાગઢ થઇને વેરાવળ સુધી, જુનાગઢથી બાંટવા અને જુનાગઢથી વીસાવદર સુધી જાય છે.

૪ મોરબી સ્ટેટ રેલવે—વડવાણુથી વાંકાનેર થઇને રાજકોટ સુધી અને વાંકાનેરથી મોરબી સુધી જાય છે.

૫ જામનગર સ્ટેટ રેલવે—રાજકોટથી જામનગર સુધી જાય છે.

બંદરો—કાઠિઆવાડની ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોવાથી કિનારો લાંબો છે તેથી દરીઆ રસ્તે માલ લઇ જવાને મુસાફરી કરવાને અનુકૂળ પડે છે. હાલમાં ઘણાખરો માલ અને મુસાફરી આગમોટ માર્ગત થાય છે. તે કરાંચીથી માંડવી (કચ્છ) થઇ દારકા, પોરબંદર, વેરાવળ, જાફરાબાદ, મહુવા ને ભાવનગર થઈ મુંબઇ જાય છે. હમણાં રેલવે સાથે આગમોટની કંપનીઓ બે-ડાઇ ગઇ છે; તેથી દરીઆ રસ્તેથી રેલવે માર્ગત માલ મંગાવવાની સગવડ થઇ છે.

રાજકીય બંદોબસ્ત—આ પ્રાંતમાં ઘણા રાજ્યોનાં સંસ્થાનો આવેલાં છે. તે બધાં ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું છે. તેથી તેની દેખ-રેખ રાખવાને મુંબઇ સરકાર તરફથી એક જુદો અમલદાર રાખવામાં આવેલ છે તેને ગવર્નરનો એજન્ટ એટલે એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર કહે છે. તેનો મુકામ રાજકોટમાં છે. ત્યાં અંગ્રેજી લશ્કરની હાવણી છે. રજવાડાના

વિસ્તાર પ્રમાણે સાતવર્ગમાં ગેઠવીને ચડતી ઉતરતી સત્તા નક્કી કરી છે. પહેલા વર્ગવાળાને પોતાની હદમાં થએલાં ગુન્હાની તપાસ કરવાની પૂરે-પૂરી સત્તા છે. જુનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, ધ્રાંગધરા, બેંડળ, મેરખી, પોરબંદર ને જાશરાબાદ એ આઠ સંસ્થાનો પહેલા વર્ગમાં છે. બીજા વર્ગના રાજાઓને પહેલા વર્ગ કરતાં થોડી ઓછી સત્તા છે. વાંકનેર, પ્રાલીતાણા, ઢોળ, હીંબડી, રાજકોટ અને વઢવાણ આ છ સંસ્થાનો બીજા વર્ગમાં છે; ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા વર્ગવાળા રાજાઓને એક બીજાથી ઉતરતી સત્તા આપી છે. બિલકુલ સત્તા વિનાના રાજાઓ સાતમા વર્ગમાં ગણાય છે.

કાઠિઆવાડ મોટી એજન્સિ હોવાથી એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નરને મદદને માટે તેના ચાર પ્રાંત ઠરાવીને તે ઉપર એક એક પોલિટિકલ એજન્ટ નીમેલ છે. તેનાં નામ તથા સદર સ્ટેશનો નીચે મુજબ:—

પ્રાંતનું નામ.

સ્ટેશનનું નામ.

ઝાલાવાડ.

વઢવાણ-કાંપ.

હાલાર.

રાજકોટ.

સોરઠ.

જેતલસર.

ગોહિલવાડ.

સોનગઢ.

એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર પોતે રાજાની સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે, ઇન્સાફના કામમાં મદદ કરવા માટે તેના હાથ નીચે જુડિસિયલ પોલિટિકલ એજન્ટ છે. તે એજન્સિના તાબાની કોર્ટોનો છેવટનો ચુકાદો આપે છે. એજન્સિમાં બનતા ગુન્હા પકડવાને અને સુલેહ જાળવવાને પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે, તેના હાથ નીચે નાના તાલુકામાં ફોજદારો હોય છે. અને દરેક ગામડામાં પોલીસ પટેલ હોય છે, તે ગામનો બદામત રાખે છે. સરકારી મકાનો અને સડકોની દેખરેખને માટે એજન્સિ ઇંજનેર છે. રાજકોટનો સરકારી ઇસ્પતાલ (દવાખાના)નો દાકતર એજન્સિના તાબાનાં દવાખાનાંની દેખરેખ રાખે છે. લોકોની કેળવણીને માટે ઘણાં ખર્ચ ગામોમાં

નિશાળો ઉધાડવામાં આવી છે. મોટાં શહેરોમાં અંગ્રેજી નિશાળો છે, તેનો અર્થ રજવાડા આપે છે. નિશાળોની પરીક્ષા લેનાર તથા વહીવટ ચલાવનાર અધિકારીને એજન્સિ એજ્યુકેશનલ ઓફીસર કહે છે.

સંસ્થાનોત્તોના રાજ્યો પોતાનાં સંસ્થાન કે તાલુકાનો વહીવટ દીવાન કે કારભારી માર્ફત એજન્સિનાં બંધારણ પ્રમાણે ચલાવે છે. તેમના ઉપર પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખ હોય છે.

આ ચાર પ્રાંતો સિવાય ગાયકવાડનો અમરેલી પ્રાંત મળીને કાઠિયાવાડના પાંચ વિભાગો પડે છે.

કાઠિયાવાડ—કાઠિયાવાડની કિતરે કચ્છના રણની અડોઅડ છે. ધણાં સંસ્થાનો ઝાલા રજપુતોનાં હોવાથી તેનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યું છે. ક્ષેત્રફળ ૩૯૬૮ ચોરસ માઇલ, અને વસ્તી ૩૦,૫૦૦૦ માણસની છે.

પર્વત—ચોટીલો, તે ઝાલાવાડની કિતરેથી શરૂ થઈને ઠેઠ દક્ષિણ સુધી ગચ્છેલી છે. તેના ઢાંગો, માંડવધાર અને મદાવો ત્રણ ભાગો છે.

મુખ્ય નદીઓ—વઢવાણ ને લીંબડીના ભોગાવો અને મુકભાદર.

વઢવાણનો ભોગાવો—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને નળકાંડામાં સમાઈ જાય છે. આ નદીમાં પાણી હોતું નથી. તેના ઉપર વઢવાણ છે.

લીંબડીનો ભોગાવો—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને નળકાંડામાં સમાઈ જાય છે. તેમાં વરસનો ધણો ભાગ પાણી હોતું નથી. તેના ઉપર લીંબડી છે.

મુકભાદર—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદીમાં થોડું પાણી વહે છે, તેથી તેને સૂકાયેલી ભાદર કે સુકભાદર કહે છે.

મુખ્ય સંસ્થાનો—૧ ધ્રાંગધરા; ૨ લીંબડી ને વઢવાણ, ૪ લખતર, સાયલા ને ચુડા.

ધ્રાંગધરા રાજ્ય—આ પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦

* આ ઓફીસર જે જે સંસ્થાન આગળ છે તે તેનો વર્ગ બતાવે છે.

ચો. મા. છે. તેના રાજકર્તાને રાજ કહે છે. આ પ્રાંતના બધા જાણી રજ-પુતોના તે મુરખી કહેવાય છે; તેની રાજધાની ધ્રાંગધરા (૧૫૦૦૦) ફક્ત નદીને કાંઠે છે. ત્યાંના ઇમારતી પથર વખણાય છે. ખીજું ગામ હલ્લવદ છે. ત્યાં અસલ રાજધાની હતી. ધ્રાંગધરાથી અહીં સુધી રેલવે આવી છે. લીંબડી (૧૧૦૦૦) એ વિસ્તારમાં ધ્રાંગધરાથી અડધું છે. ત્યાં સુડીઓ સારી થાય છે. તેનું ખીજું ગામ શીઆળી છે. વઢવાણ (૧૫૦૦૦) એ લીંબડીથી વિસ્તારમાં અડધું છે. અહીંનો દેશી સાચુ વખણાય છે, તે પરદેશ જાય છે. તેનું ખીજું ગામ નાગનેશ છે. વઢવાણ-કાંપ-શહેરથી ત્રણ મૈલ ઉપર આ પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટનો મુકામ છે. ત્યાં રેલવેનું મોટું જંકશન હોવાથી વેપાર સારો ચાલે છે, તેથી વધીને મોટું શહેર થયું છે. અહીં નાના તાલુકદારોના કુવરોને બણવાને ગરાસીઆ સ્કૂલ છે. હલ્લવદ-એનું ખીજું ગામ થાન છે. ત્યાંનાં માટીનાં વાસણ વખણાય છે. સાયલા પાસે જુનું તળાવ છે. ચુડા-અહીંનાં હવા પાણી સરસ ગણાય છે, તેમ જ લોહના દેશી કાંટા બહુ સારા થાય છે. મુઝીમાં સ્વામી-નારાયણનું મોટું મંદિર છે. વજાળા ને કીંજુવાડા એ નાના તાલુકા છે.

હાલાર—કચ્છના અખાતની દક્ષિણે અને કાઠિયાવાડની વાયવ્યે આવ્યો છે. ધણાં રાજ્યો જોડેજ રજપુતોનાં છે. અગાઉ હાલાર જોડેજ આ પ્રાંત જીતીને રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, માટે તેના પરથી હાલાર પડ્યું છે. ક્ષેત્રફળમાં જાલાવાડ કરતાં બમણો છે અને વસ્તીમાં અઢી ગણો છે. આ પ્રાંતમાં ધણા હુંગરો ને રેતાળ ભાગ ધણો છે. દક્ષિણ ભાગમાં ખેતી સારી થાય છે. જાલાવાડ કરતાં પેદાશમાં ચઢીઆતો છે.

મુખ્ય પર્વતો—ખરડો, તેમાં ગોપ, ઓસમ અને આલચના છુટા છુટા હુંગરો છે, તેમાં વાંસની પેદાશ બહુ થાય છે.

મુખ્ય નદીઓ—મચ્છુ, આશુ, જીડ, અને ગોડખી.

મચ્છુ—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્ય ખૂણામાં વહીને કચ્છના રણમાં જાય છે. તેના ઉપર વાંકાનેર ને મોરબી છે.

આજી—ચોટીલા પર્વતની માંડવધારની ટેકરીમાંથી નીકળીને કચ્છને અખાતને મળે છે તેના ઉપર રાજકોટ છે.

ઊંડ—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર જોડીઆ છે.

ગોંડળી—ગોપના ડુંગરમાંથી નીકળીને બાદર નદીને મળે છે.

મુખ્ય સંસ્થાનો—૧ નવાનગર, ગોંડળ ને મોરબી. ૨ ધ્રોળ, રાજકોટ ને વાંકાનેર, ૩ વીરપુર ને કોટકાસાંગાણી.

નવાનગર રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઝાઝાવાડ જેવડું છે, પણ વસ્તીમાં વધારે છે. રાજકર્તાને જામ કહે છે. તે બધા જડેજરજપુતોના મોટર ગણાય છે. તેની રાજધાની નવાનગર કે જામનગર (૫૪૦૦૦) છે. અહીં કંકુ, આંધણી ને રેશમી કાપડ બને છે. ખીન્ન ગામે—સંભાલીઆ પાસે લોઢાની કાંકરી જડે છે, પણ લોઢું ગાળવામાં આવતું નથી. કાલાવાડ ને જોડીઆ એ મોટા તાલુકા છે. કાલાચઢી હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. ગોંડલ સંસ્થાન નવાનગરથી વિસ્તારમાં ચોથા ભાગે છે, પણ વસ્તીમાં અડધું છે. તેની રાજધાની ગોંડલ (૧૫૦૦૦) ગોંડળી નદીને કાંઠે છે. ત્યાં ગરાસીઆના કુંવરોને બણવાને કોલેજ છે. ખીન્ન ગામે ધોરાજી (૨૦૦૦૦) વેપારી શહેર છે. એ સિવાય ઉપલેટા ને માયાવદર છે. મોરબી સંસ્થાન ગોંડળથી થોડું નાનું છે, પણ વસ્તીમાં અડધું છે; તેની રાજધાની મોરબી (૧૫૦૦૦) મચ્છુ નદીને કાંઠે છે. તે નદી ઉપર ૬૨૫ ફૂટ લાંબો ઝુલતો પૂલ જેવા જેવો છે. અહીં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો બહુ સારાં થાય છે. ખીન્ન ગામે ચવાણીઆ ને ટંકારા છે. રાજકોટ સંસ્થાન (૩૫૦૦૦) મોરબીથી ત્રીજા ભાગનું છે. રાજકોટ આજી નદીને કાંઠે છે; તેની પશ્ચિમે સરકારી કાંપ છે. તેમાં કાઠિઆવાડના એજંટ દુ ધી ગવર્નર અને આ પ્રાંતના પેલિટિકલ એજંટના મુકામે છે. અહીં રાજના કુંવરોને માટે રાજકુમાર કોલેજ તથા જ્યુબિલીનું સંગ્રહસ્થાન જેવાજેગ છે. ખીન્ન ગામ સરધાર છે. ધ્રોળ ખીન્ન વર્ગનું સંસ્થાન છે. વાંકાનેર (૧૦૦૦૦) એ

મચ્છુ નદી ઉપર વાંકી બાંધણીનું શહેર છે, તેથી તેનું નામ વાંકું નગર ઉપરથી વાંકાનેર નામ પડ્યું છે. શીરપુરમાં જલા ભક્તની મોટી જગા છે. એ સિવાય કોટકા તાંગાળી નાનો તાલુકો છે.

સોરઠ—પ્રાંત કાઠિયાવાડની દક્ષિણે અરબી સમુદ્રની અડોઅડ છે. અસલ આ પ્રાંતને સૌરાષ્ટ્ર કહેતા હતા, તે ઉપરથી સોરઠ કહેવાય છે. વિસ્તારમાં ઝાલાવાડથી દોઢો અને વસ્તીમાં બમણો છે. હાલાર અને ઝાલાવાડ કરતાં ખેતીની પેદાશ સારી થાય છે. મધ્યમાં ગીરનું મોટું જંગલ છે. તેમાં મધ, મીણ ને ધીની પેદાશ સારી થાય છે. આ પ્રાંતનો પોલિટિકલ એજન્ટ જેતલસરમાં રહે છે.

ગીરના ઉપરનાં જૈન દહેરાં—જુનાગઢ.

મુખ્ય પર્વત—૧ ગીરનાર—એના ઉપર અંબાજી, ગુરદત્રાત્રેય ને ગોરખનાથ એ હિંદુઓનાં સ્થાનકો છે, નેમનાથ એ શ્રાવક લોકોનું છે, અને દાતાર એ મુસલમાનોનું જત્રાનું ઠેકાણું છે. ૨ ગીરમાં તુળસીશ્યામ જત્રાનું ઠેકાણું છે, ત્યાં જિના પાણીના કુંડો છે.

મુખ્ય નદીઓ—ભાદર ને ઝોઝત.

ભાદર—ચાંદીલા પર્વતના મદાવા ડુંગરમાંથી નીકળીને પશ્ચિમ તરફ વહીને અરબી સમુદ્રને મળે છે. આ નદી કાઠિયાવાડમાં બધી નદીઓ કરતાં મોટી છે, એટલે તે ૧૯૦ મૈલ લાંબી છે.

મુખ્ય સંસ્થાનો—૧ જુનાગઢ, ૨ બેરખંદર, ૩ બાંટવા, ૪ જેતપુર.

જુનાગઢ રાજ્ય—કાઠિયાવાડમાં પહેલા નંબરનું ગણાય છે. રાજકર્તા બાબી મુસલમાન છે, તે નવાબ કહેવાય છે. તે ધણાંખરાં સંસ્થાનો પાસેથી ખંડણી લે છે. વિસ્તારમાં નવાનવગર રાજ્ય જેવડું પણ વસ્તીમાં સવાયું છે. તેની રાજધાની જુનાગઢ (૩૫૦૦૦) ગીરનાર પર્વતની પશ્ચિમે જુનું ને રણિઆમણું શહેર છે. ઉગમણી બાજુએ જુનો કિલ્લો છે, તેને ઉપરકોટ કહે છે, તે જોવા જેવો છે. એ સિવાય રાજમહેલ, બહાકીન કોલેજ ને મકબરો એ જોવાજોગ મકાનો છે. બીજાં શહેરો—ઘેરાવલ (૧૫૦૦૦) અરબી સમુદ્રને કાંઠે મોટું બંદર છે. પાટણમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રસિદ્ધ કહેઈ છે; તેમજ ત્યાં પ્રભાસતીર્થ ઉપર લોકો શ્રાદ્ધ સરાવે છે. માંગરોલ, (૧૫૦૦૦) કુત્તીઆણા, થંચલી અને કુના એ મોટાં ગામો છે. પેરબંદર (૨૩૦૦૦) એ લીંબડી સંસ્થાન જેવડું છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર સુદામાજીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે તેથી તેને સુદામાપુરી કહે છે. રાજકર્તાને મહારાણા કહે છે. માધવપુરમાં માધવરાયનું મંદિર છે. જાફરાબાદ તાલુકો મુંબઈની દક્ષિણે આવેલા જંગરા સંસ્થાનને તાબે છે. એ બંદર છે. વાંટવા (૧૦૦૦૦) એ બાબી મુસલમાનનો તાલુકો છે. જેતપુર (૧૫૦૦૦) એ કાઠી દરબારનો મોટો તાલુકો છે. વગસરામાં દેશી રંગાટ ને વણાટનું કામ બહુ સાફ થાય છે.

ગોહિલવાડ—કાઠિયાવાડના અગ્રિ જુબામાં આવેલો છે, તેની દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વે ખંભાતનો અખાત છે. ધણાં સંસ્થાનો ગોહિલ રજપુતોનાં છે, તેથી તેનું નામ ગોહિલવાડ પડ્યું છે. વિસ્તારમાં ઝાલાવાડ કરતાં થોડો મોટો છે, પણ વસ્તી લગભગ બમણી છે. જમીન કાળી ને કળદુપ છે.

આ પ્રાંતનો પોલિટિકલ એજન્ટ સોનગઢમાં રહે છે.

મુખ્ય પર્વતો—વાળાકગીર. તેની ઉત્તર તરફના ડુંગરને શેત્રુંજી કહે છે. તેના ઉપર શ્રાવક લોકોની જત્રા છે.

મુખ્ય નદીઓ—ધેલો, કાળુભાર ને શેત્રુંજી.

ધેલો—મદાવા ડુંગરમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે, આ નદીને ગઢડા પાસે સ્વામીનારાયણના ધર્મના લોકો પવિત્ર માને છે.

કાળુભાર—મદાવા ડુંગરમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. ભાવનગર પાસે દરીઆને મળતાં પહેલાં તેનું મુખ પહોળું થાય છે, તેથી તેને ભાવનગરની ખાડી પણ કહે છે.

શેત્રુંજી—ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને પૂર્વ તરફ વહીને અગ્નિખુણામાં ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી ૧૦૦ મૈલ લાંબી છે.

મુખ્ય સંસ્થાનો—૧ ભાવનગર. ૨ પાટીતાણા. ૩ વળા ને જસદણ.

ભાવનગર રાજ્ય—જુનાગઢથી થોડું નાનું પણ વસ્તી થોડી વધારે છે. રાજકર્તાને મહારાજા કહે છે. તેની રાજધાની ભાવનગર (૬૦૦૦૦) ખંભાતના અખાતને કિનારે મોટું અને ચઢીઆનું બંદર છે. વેપાર અને વસ્તીમાં આ શહેર કાઠિઆવાડમાં પહેલે નંબરે છે. બીજા શહેરો—શીહોર (૫૦૦૦) માં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો વખણાય છે. મહુવા (૧૭૦૦૦) અરબી સમુદ્રને કિનારે બંદર છે. અહીં આ હાથીદાંતની કારીગરી તથા લાકડાનાં રમકડાં સારાં થાય છે. કુંડલા (૧૦૦૦૦) માં લોદાનો સામાન સારો થાય છે. ગઢડા ધેલો નદી ઉપર સ્વામીનારાયણ ધર્મનું મોટામાં મોટું ધામ છે. પાલિતાણા સંસ્થાન રાજકોટ સ્ટેટ જેવડું છે. તેની રાજધાની પાલિતાણા શેત્રુંજી ડુંગરની તળેટીમાં છે તેથી ધણું શ્રાવક લોકો જત્રાએ આવે છે. ઘઘા પાસે વલ્લભીપુર નામે જુના શહેરનું બંડર છે. જસદણ એ કાંઈ દરબારનો મોટો તાલુકો છે.

અમરેલી પ્રાંત—કાઠિઆવાડમાં ગાયકવાડનો જેટલો મુલક છે, તેનો બનાવ્યો છે; તે વિસ્તાર ને વસ્તીમાં ગોંડળ રાજ્યની બરાબર છે.

મુખ્ય મહાલો—અમરેલી, ધારી, કોડીનાર, દામનગર ને ઓખામંડળ.

નદીઓ—શેત્રુંજી, શીંગવડો અને સોમત.

શેત્રુંજી—ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને ધારી અને અમરેલી મહાલમાં વહીને અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર ધારી છે.

શીંગવડો ને સોમત—ગીર પર્વતમાંથી નીકળીને કોડીનાર મહાલમાં વહીને અરબી સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—અમરેલી (૧૫૦૦૦) અહીંઆ દેશી રંગાટ ને વણવાનું કામ બહુ સારું થાય છે. ધારીમાં ગાયકવાડની લશ્કરી છાવણી છે. કોડીનાર ને દામનગર એ મોટા કસ્બા છે. દ્વારકા ઓખામંડળ મહાલમાં જત્રાનું મોટું ધામ છે. શંખોદ્ધાર કચ્છના અખાતમાં બેઠ છે ને જત્રાનું ઠેકાણું છે.

દીવ—બેઠ કાઠિઆવાડની દક્ષિણે ૮ મૈલ લાંબો ને ૨ મૈલ પહોળો છે. તે કીરંગી (પોર્ટુગીઝ) સરકારને તાબે છે. તેમાં દીવ મોટું શહેર છે. ત્યાં કચ્છકાનો સામાન અને દેશી રંગાટ બહુ સારા થાય છે.

શુદ્ધ ગુજરાત કે ઉત્તર વિભાગ.

સીમા—ઉત્તરે મારવાડ તથા મેવાડ; પૂર્વે આરાસુર પર્વત, ડુંગરપુર ને વાંસવાડાનાં સંસ્થાનો; દક્ષિણે ખાનદેશ ને નાશિક જિલ્લા, પશ્ચિમે અંબાતનો અખાત, કાઠિઆવાડ અને કચ્છનું રણ છે.

વિસ્તાર—ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૩૦૦ મૈલ, અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૦૦ મૈલ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી દોઢ અને વસ્તી પોણા-ત્રણ ગણી છે. આ વિભાગમાં ત્રણ પ્રકારનાં રાજ્યો છે. (૧) અંગ્રેજી રાજ્ય, (૨) ગાયકવાડી રાજ્ય (૩) દેશી રાજ્યો.

સામાન્ય લેખાવ—ઉત્તર અને ધશાન કોણની સરહદ ઉપર પર્વતો આવેલા છે, તેનો ઢાળ નૈઋત્ય કોણ તરફ છે, તેમાંથી જે નદીઓ નીકળે છે, તેનું વહેન તે દિશા તરફ છે. પૂર્વ દિશાએ આવેલા ડુંગરોનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફ છે. તેમાંથી જે નદીઓ નીકળે છે તે પશ્ચિમ તરફ વહે છે.

દક્ષિણે આવેલા ડુંગરોની હારોમાં પુષ્કળ જંગલો છે. મધ્ય ભાગ કેવળ સપાટ છે. તેમાં ઘણી નાની નદીઓ વહે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં નદીઓના મુખથી ચીરાએલો દરીઆ કાંઠો છે.

ગુજરાતની ઉત્તર તરફની જમીન રેતાળ ને ખારી છે. ઇશાન અને પૂર્વ તરફની જમીન ધારોવાળી છે, તેથી તે બાબુ તરફ લાકડાંની પેદાશ થાય છે, તેમજ તે ડુંગરમાંથી આરસપહાણ નીકળે છે. મધ્ય ભાગની જમીન સપાટ છે અને તેમાં ઘણી નદીઓ વહે છે, તેથી ફળદ્રુપ હોઈને ખેતીની પેદાશ ઘણી સારી થાય છે. ત્યાં આંબા, મહુડાં વગેરે ઉપયોગી ઝાડો ઘણાં છે. પશ્ચિમ ભાગમાં નદીથી ધસડાઈ આવેલો કાંપ કચરો ફરે છે, તેથી તે જમીનમાં કપાસ તથા ફળફળાદિની પેદાશ બહુ થાય છે. એકંદરે જોતાં શુદ્ધ ગુજરાત કાઠિઆવાડ કરતાં બહુ રસાળ અને પૈસે ટકે આબાદ મુલક છે. તેથી ગુજરાતમાં કાચું સોનું પાકે છે એમ કહેવાય છે.

પર્વતો—ગુજરાતના ઉત્તર પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમાડા ઉપર પર્વતોની હારો છે, મધ્ય ભાગમાં નથી. મુખ્ય પર્વતો નીચે મુજબ છે.

આબુ—આ પર્વત ગુજરાતની છેક ઉત્તરે આવેલો છે. તે આરાવલી પર્વતની શાખા છે. તેના ઉપર જૈન સોડોનાં પ્રસિદ્ધ દહેરાં છે.

આરાસુર—આ પર્વત ગુજરાતની ઇશાન સરહદ તરફ આવેલો છે, તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ આરસપહાણ નીકળે છે, તેથી આ પથરના નામ ઉપરથી પર્વતનું નામ આરાસુર પડ્યું હશે.

પાવાગઢ—આરાસુર પર્વતની દક્ષિણના ડુંગરને પાવાગઢ કહે છે. એનું શિખર ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. તેના ઉપરના કિલ્લાને હમેશાં પવનના ઝપાટા લાગ્યાં કરે છે તેથી તેને પવનગઢ કે પાવાગઢ કહે છે.

રાજપીંપળા કે સાતપુડા—ગુજરાતની દક્ષિણે આ પર્વત આવ્યો છે. તે સહ્યાદ્રિ પર્વતની શાખા છે.

નદીઓ—આ વિભાગમાં ચાર મોટી છે, તેના મુખમાં થોડા મૈલ સુધી વહાણો ચાલી શકે છે, બીજી નદીઓ નાની છે.

સાબરમતી—ઉત્તરે આયુ પર્વતમાંથી નીકળીને દક્ષિણમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદીની લંબાઈ ૧૬૦ મૈલ છે. તેના ઉપર સાદરા ને અમદાવાદ છે.

મહી—ગુજરાતની પૂર્વે છેટેના પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી ઘણી ઉંડી ને પહોળા છે; તેથી લોકો તેને મહી-સાગર કહે છે. કાંઠાની આસપાસના મુલકને મહીકાંઠા અને મેવાસ કહે છે.

નર્મદા—ગુજરાતની પેલી મેરથી નીકળીને આથમણી વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. આ નદી બધી નદીઓ કરતાં મોટી છે. તેની લંબાઈ મહી કરતાં બમણી છે. તેનું ખીણું નામ રેવા છે. તેના કાંઠાના મુલકને રેવાકાંઠા કહે છે. તેના મુખથી ૧૦૦ માઇલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. તેના ઉપર ભરૂચ છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળીને આથમણી દિશા તરફ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. લંબાઈ મહીની બરાબર છે. તેના ઉપર સુરત છે.

ખનાસ—આયુપર્વતમાંથી નીકળીને નૈઋત્ય કોણ તરફ વહીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. આ નદી ખારી જમીનમાં વહે છે તેથી તેનું પાણી ખાંડ થઈ જાય છે. તેના ઉપર રાધનપુર ને ડીસા છે.

સરસ્વતી—આયુપર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. આ નદીનો થોડો ભાગ પૂર્વ પશ્ચિમ વહે છે. તેટલા ભાગને લોકો પવિત્ર માની ત્યાં શ્રાદ્ધ સરાવે છે. તેના ઉપર પાટણ ને સિદ્ધપુર છે.

હાથમતી—આરાસુરના પર્વતમાંથી નીકળીને સાબરમતીને મળે છે. તેના ઉપર અમનગર છે.

વાત્રક—આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળીને, નૈઋત્ય કોણમાં વહીને સાબરમતીને મળે છે. તેના ઉપર મેમદાવાદ અને ખેડા છે.

ઢાઢર—પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે, તેના ઉપર આમોદ ને ટંકારીઆ છે.

અંબિકા—સાતપુડાના ડુંગરમાંથી નીકળીને આરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર ગણદેવી છે.

અવરંગા—સલગાણના હુંગરમાંથી નીકળીને આરખી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર ધરમપુર અને વલસાડ છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે. જમીન કસવાળી હોઈને દેશ આપ્યાદ અને પૈસે ટકે સુખી છે. વેપાર એ પાકની જાણસેનો ચાલે છે. ખતીજ પેદાશમાં આરાસુર પર્વતમાં કોઈ જગાએ આરસપહાણુ નીકળે છે; મહીકાંદામાં અરપોદ્રા ગામ આગળ અપ્પરખતી ખાણો છે, અને રેવાકાંદા વિભાગમાં અકીકના પથરા જડે છે. મોટા શહેરોમાં કેટલોક હુન્નરી બનાવતો માલ બને છે. જેમકે અમદાવાદમાં સુતરાઈ અને રેશમી કાપડ; વીસંનગરમાં તાંબાપિત્તળનાં વાસણુ, આતરસુંખામાં લોદાનું કામ, પેથાપુરમાં છાંયલ, કપડવંજમાં કાચ ને સાબુ, ખંભાતમાં અકીકના પથરાનું કામ, સુરતમાં જરી કામ, બરૂચમાં સુતરની સુજનીઓ ને ટુવાલ, પેટલાદ અને ડભોઈનું દેશી કાપડ, ગણદેવીની દેશી ખાંડ વગેરે ઠેકાણે માલ બને છે. આ સિવાય અમદાવાદ, વીરમગામ, વડોદરા, બરૂચ ને સુરતમાં કાપડ વણવાની કેટલીક મીલો છે. વળી કપાસની મોસમમાં ઘણાંખરાં ગામો અને શહેરોમાં કપાસ લોદવાનાં અને ૩ દાખવાનાં કારખાનાં છે તેનો મોસમમાં ઉદ્યોગ ચાલે છે.

રેલવે—આ દેશમાં પહેલી પચાસ વર્ષ પહેલાં બંધાઈ છે, ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં ઘણી રેલવે થઈ છે. તેથી દેશનો વેપાર વધ્યો છે, અને જવા આવવાની સવડ સારી થઈ છે. મુખ્ય રેલવેઓ નીચે મુજબ:—

૧ મુંબઈ વડોદરા અને મધ્ય હિંદુસ્તાન રેલવે—આ રેલવે મુંબઈથી વસઈ, માહિમ, સુરત, વડોદરા, નડીઆદ, અમદાવાદ ને વીરમગામ થઈને ખારામોડા સુધી જાય છે. તેનો પાંચે પાંચ ગજ પહોળો છે, તેથી તેને બ્રોડગેજ કે પહોળા પાટાની રેલવે કહે છે.

૨ રજપુતાના માળવા રેલવે—

અ અમદાવાદથી મહેસાણા ને પાલણુપુર થઈને રજપુતાનામાં જાય છે.

બ આગંદથી ગોધરા પાસે થઈને રતલામ તરફ માળવામાં જાય છે.

૩ તાપ્ટી વેલી રેલવે—સુરતથી વ્યારાને નંદુરબાર આગળ જાય છે.

૪ ધોળકા પ્રાંતીજ રેલવે—ધોળકાથી અમદાવાદ ને પ્રાંતીજ થઈ અમનગર સુધી જાય છે.

આ સિવાય ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યમાં રેલવેની ઘણી શાખાઓ કાઢી છે. તેમજ રાજપીપળા ને ખંભાત સંસ્થાને પણ પોતાની રાજધાનીઓ રેલવેની શાખાઓથી જોડી છે.

બંદરો—ગુજરાતમાં દરીઆ કિનારે બહુ થોડો છે. તેમજ સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી વગેરે નદીઓનાં મુખ પુરાછ જવાથી બંદરી વેપાર બહુ ચાલતો નથી. મુંબઈથી કરાંચી સુધી જે આગળોટો આવ જ કરે છે તે વલસાડ, ખીલીમિરા, સુરત, ભરૂચ, ખંભાત ને ધોળેરાનાં બંદરોમાં લાંગરે છે. મુંબઈનું બંદર વધવાથી તેમજ રેલવેથી માલ અને મુસાફરીની સગવડ થવાથી ખીજાં બંદરોનો વેપાર કમી થતો જાય છે.

રાજકીય બંદોબસ્ત—ગુજરાતમાં જુના વખતમાં રજપુત રાજાઓનું મોટું રાજ્ય હતું ત્યારે રાજધાની પાટણ શહેરમાં હતી. રજપુત રાજ્ય છુટ્યા પછી મુસલમાનીરાજ્ય થયું, ત્યારે અહમદશાહ નામના પાદશાહે અમદાવાદ વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી હતી. મુસલમાનોની પડતીના વખતમાં ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ મરાઠાએ કબજે કર્યો હતો, બાકીના ભાગમાં નાનાં રાજ્યો હતાં. આ મરેડી રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં અંગ્રેજ સરકારે જીતવાથી અંગ્રેજ અમલ થયો. આ રાજ્ય મોટું ને સલામતીવાળું હોવાથી ખીજાં રાજ્યો તેનાં તાબેદાર થયાં છે.

અંગ્રેજી રાજ્યનું બંધારણ—આ પ્રાંતમાં અંગ્રેજ સરકારનું જેટલું ખાલસા રાજ્ય છે તેને ઉત્તર વિભાગ કહે છે. તેના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. તે અમદાવાદમાં રહે છે. આ વિભાગમાં છ જિલ્લા છે એના મુખ્ય અમલદારને કલેક્ટર કહે છે. તે પોતાના જિલ્લાની મહેસુલ એકઠી કરે છે; કેટલાક ફાજદારી ને મહેસુલને લગતા ગુન્હાનો ઈન્સાફ પણ

કરે છે. આ સિવાય લોકોપયોગી કામ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. જિલ્લાના તાલુકા કરેલા હોય છે, તેના મુખ્ય અધિકારી મામલતદાર હોય છે. તે તાલુકાની મહેસુલ એકઠી કરે છે અને નાના ગુન્હાનો ઇન્સાફ કરે છે, આ સિવાય તાલુકાની દેખરેખ રાખે છે. તાલુકાના દરેક ગામમાં તળાટી હોય છે, તે મહેસુલ ઉધરાવીને મામલતદારને ત્યાં તીજેરીમાં ભરે છે. તેમજ જેતી તથા પાકની હકીકત લખી મોકલે છે.

તળાટી સિવાય દરેક ગામમાં મુખી (પોલીસ પટેલ) હોય છે, તે અંદાજરત રાખે છે, અને ગુન્હો અને તો પરગણના ફોજદારને જાહેર કરે છે. તેના ઉપરીને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે છે.

લેણદેણના કાજમાં ચૂકવવાને એક એ તાલુકા વચ્ચે મુન્સફ નામે અમલદાર હોય છે; તેના ઉપરી જિલ્લાના જજ હોય છે. તે જિલ્લામાં બધી વ્યવસ્થા રાખે છે.

તાલુકાના કસ્ટોમાં દવાખાનું હોય છે. તેનો ડાક્ટર માંદા માણસને દવા આપે છે, અને જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં માંદા માણસો નહીં શકે એવું મોટું દવાખાનું હોય છે. તેના મોટા ડાક્ટરને સિવિલસર્જન કહે છે.

મોટા રસ્તા, પુલ, તળાવ અને સરકારી મકાનો વગેરેને બંધાવવાને તથા સમારવાને જિલ્લામાં ઇન્જનેર નામે અધિકારી હોય છે.

સરકારે રૂઝતની કેળવણી માટે ઘણાં ગામોમાં નિશાળો ઉઘાડી છે, તાલુકામાં અંગ્રેજી નિશાળો અને જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ હોય છે. આ નિશાળોની પરીક્ષા લેવાને ડેપુટી એગ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરો નીમ્યા છે, અને આખા વિભાગની દેખરેખ રાખનાર અમલદારને એગ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર કહે છે.

શહેરો અને કસ્ટોના લોકો રાજની બાબત જાણી શકે માટે સરકારે ૪૦૦૦ કરતાં વધારે વરતીવાળાં ગામોમાં મ્યુનિસિપાલીટી કે મુધરાઈખાતું સ્થાપ્યું છે. તેની મંડળીઓ ગામના મોટા રસ્તા, તે ઉપરનાં ફાનસો, નિશાળો, દવાખાનાં અને લોકોની સુખાકારીની સંભાળ રાખે છે. તેને મામલતદાર અને કલેક્ટર સરકાર પાસેથી મદદ અપાવે છે.

ગુજરાતના મુખ્ય વિભાગો નીચે મુજબ છે.

૧ અમદાવાદ	જિલ્લો	મુખ્ય શહેર	અમદાવાદ.
૨ ખેડા	"	"	ખેડા.
૩ ખંભાત	સંસ્થાન	"	ખંભાત.
૪ પંચમહાલ	જિલ્લો	"	ગોધરા.
૫ ભરૂચ	જિલ્લો	"	ભરૂચ.
૬ સુરત	"	"	સુરત.
૭ સુરત	એજન્સિ	"	ધરમપુર.
૮ થાણા	જિલ્લો	"	થાણા.
૯ પાલનપુર	એજન્સિ	"	પાલનપુર.
૧૦ મહીકાંઠા	"	"	સાદરા.
૧૧ રેવાકાંઠા	"	"	ગોધરા ને નાંદોદ.
૧૨ વડોદરા રાજ્ય	"	"	વડોદરા.

અમદાવાદ જિલ્લો—કાકિઆવાડની પૂર્વે અને શુદ્ધ ગુજરાતની

પશ્ચિમે છે, આ વિભાગના બધા જિલ્લાઓથી મોટો છે, પણ આખો જિલ્લો એક જથ્થે નથી. તે વિસ્તારમાં ઝાલાવાડ પ્રાંતની બરાબર છે, અને વસ્તીમાં ત્રણ ગણો છે. જમીન ઘણે ભાગે સપાટ છે. દ્રક્ત પ્રાંતીજ તાલુકામાં થોડા ડુંગરો છે. મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે; પેદાશમાં ઘઉં, બાજરી ને ડાંગર થાય છે. કઠોળ, કપાસ ને તલની પેદાશ સારી થાય છે.

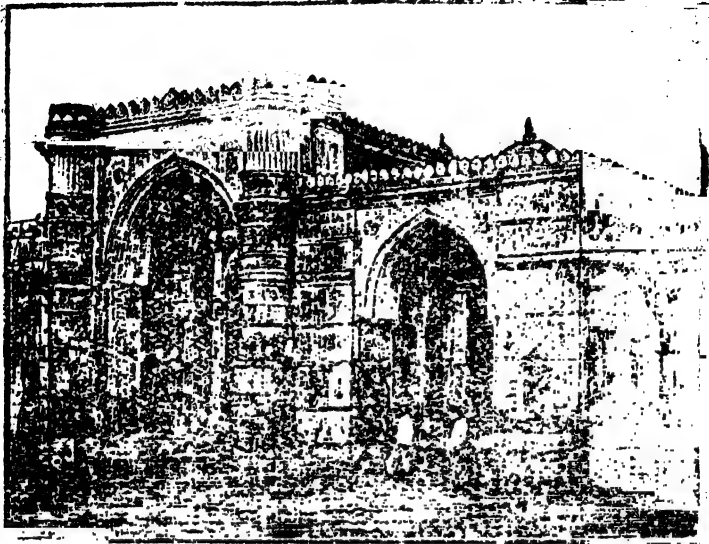
નદીઓ—સાબરમતી, મુકામદર, હાથમતી ને વાત્રક.

તાલુકા—દશકોઈ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ઘોળકા અને ધંધુકા.

પેટા તાલુકા—મોડાસા, સાણંદ ને ઘોધા.

મુખ્ય શહેરો—અમદાવાદ(*૨૨૫૦૦૦) એ આ જિલ્લાની તથા

* શહેરની પાસે કોંસમાં વસ્તીના આંકડા મૂક્યા છે તે શહેર ક્વહું મોટું છે તે બહુવા માટે છે, પરંતુ તે ગોખાવવા નહિ.

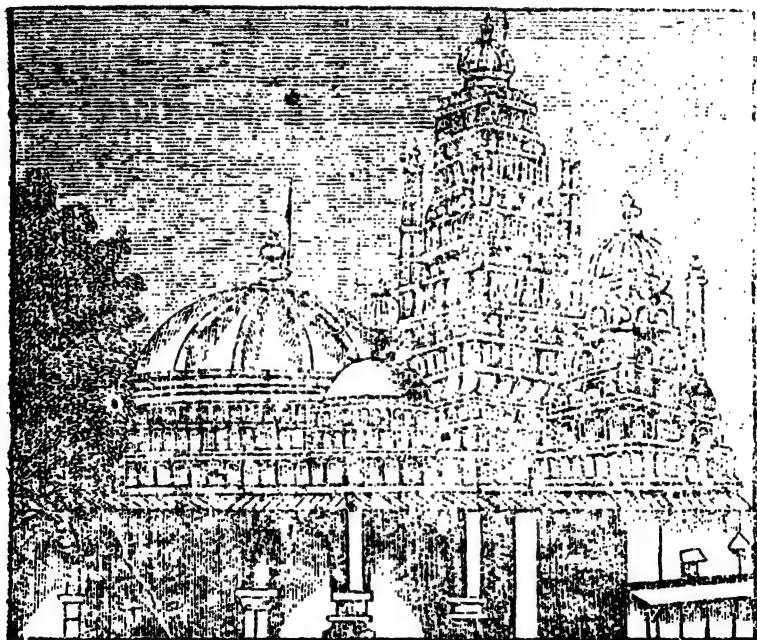
જુમામસિદ—અમદાવાદ.

ગુજરાતની રાજધાની છે, ફ્લેક્ટર તથા કિતર વિભાગના કમિશનરના મુકામેદ અહીં છે. પહેલાં મુસલમાન પાદશાહેની રાજધાની હતી, તેથી તેને રાજ-નગર પણ કહે છે. અહીંનું રેલમી કાપડ જુના વખતથી વખણાય છે. લાલ સુતરાઉ દાપડની મીઠો ઘણી થઈ છે તેથી વેપારમાં વધારો થયો છે. જુમામસિદ, શાહઆલમનો રોઝો, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, કાંકરીડું તળાવ, શાહીબાગ વગેરે સ્થળો જોવા લાયક છે. પ્રાંતીજ (૮૨૦૦) અહીં દેશી સાપ્ત બને છે. હમણાં રેલવે થવાથી વેપાર સારો ચાલે છે. વીરમગામ (૨૦૦૦૦) ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની વચ્ચે રેલવેનું મોટું જંકશન થવાથી, કપાસ પીલવાના ને લુગડાં વણવાના સાંચા થવાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે. સ્વારાઘોડામાં વરાગડું મીઠું પાકે છે. સાળંદનો તમાકુ વખણાય છે. ઘોઢકા (૧૩૬૦૦) એ જુના વખતમાં રાજધાની હતું. તેની આસપાસ ઝાડી બહુ છે. ઘંધુકા (૧૦૦૦૦) ની આસપાસના પ્રદેશને લાલ કહે છે. ઘોરેલા (૧૦૦૦૦) ખંભાતના અખાતને કાંઠે બંદર છે. રામપુર ને ઘોઘા એ મોટાં ગામો છે. પાટડી (૫૬૦૦) એ કણુખી તાલુકદારનો કસબો છે.

તેને પહેલાં મીઠાની પેદાશ બહુ થતી, તેથી 'પાટડી સોનાની હાટડી' કહેવાતું હતું.

લેડા જિલ્લો—મહી અને વાતક નદીઓની વચ્ચે અને ખંભાત સંસ્થાનની ઉત્તરે આવેલો છે. ક્ષેત્રફળમાં જુનાગઢ સંસ્થાન કરતાં અડધો છે, પણ વસ્તી બમણી છે. બધા જિલ્લા કરતાં ઘાટી વસ્તીવાળો છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. પાકમાં તમાકુ, જીરું, વરીઆળી, ઘઉં ને બાજરી આવે છે. આ જિલ્લાની તમાકુ ધણી વખણાય છે ને પરદેશ ધણી જાય છે.

નદીઓ—મહી, મેશ્વો ને વાતક.

રણછોડરાયનું મંદિર—ડાકોર.

તાલુકા—કપડવંજ, ડાસરા, નડીઆદ, મેમદાવાદ, માતર, આણંદ અને જોરસદ.

મુખ્ય શહેરો—લેડા (૭૫૦૦) આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે વાત્રક ને શેઠી નદીના સંગમ ઉપર છે. ત્યાં કલેક્ટર ને સિવિલસર્જનના મુકામો છે. મેમદાવાદ (૬૩૦૦) મહમુદ બેગડાએ વસાવેલું છે, ત્યાં ભમરીઓ કુવો જોવા લાયક છે. કપડબંજ (૧૩૦૦૦) માં કાચ અને સાણુ ધણો બને છે અને ત્યાંથી પરદેશ ચઢે છે. લસુંદ્રામાં બિના પાણીના કુંડો છે. ડાકોર (૮૦૦૦) માં રણછોડજીનું મોટું ધામ છે. નડીઆદ (૨૭૦૦૦) આ જિલ્લામાં મોટામાં મોટું શહેર છે, અહીં સંતરામનું વિશાળ મંદિર છે. વડતાલમાં સ્વામીનારાયણધર્મનું મોટું ધામ છે. આણંદ (૧૦૦૦૦) મુંબઈ, માળવા અને ખંભાતની રેલવેઓનું મોટું જંકશન છે. તે સિવાય ઉમરેઠ અને મહુધા એ મોટાં ગામો છે.

ખંભાત સંસ્થાન—ખંભાતના અખાતની કિતરે મહી ને સાપરમતી નદીની વચ્ચે આવેલું છે. તેનાં ક્ષેત્રફળ ને વસ્તી લીંબડી સંસ્થાનની બરાબર છે.

મુખ્ય શહેર—લેડા (૨૮૦૦૦) એજ નામના અખાતને કિનારે રાજધાની છે. રાજકર્તાને નવાબ કહે છે. શહેરમાં અછીકના પથરનું કામ સાફ થાય છે, તથા સૂત્રફણી વખણાય છે. ખેડા જિલ્લાને કલેક્ટર આ સંસ્થાનનો પોલીસટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. મહી અને સાપરમતીનો કાંપ તેના મુખ આગળ અખાતમાં ફરવાથી ખંભાતનું બંદર પુરાતું જાય છે તેથી બંદરી વેપાર ઓછો થયો છે, પણ આજુબંધી રેલવે આવવાથી વેપાર ને મુસાફરીની સગવડ કાયમ રહી છે.

પંચમહાલ જિલ્લો—ખેડા જિલ્લાની પૂર્વ બે વિભાગમાં આવેલો છે, તેની વચ્ચે રેવાકાંડા એજન્સિ છે. ક્ષેત્રફળમાં ગોંડળ સંસ્થાનથી દોઢો ને વસ્તીમાં બમણો છે. આખો જિલ્લો જંગલોથી ભરપુર છે, ખેડવા લાયક જમીન થોડી છે; તેમાં મકાઈ, જુવાર, બાવટો, કોદરા વગેરે હલકાં અનાજ થાય છે. વસ્તી બીલ ને નાયકડા લોકોની છે. આ જિલ્લાના પ્રથમ માંચ મહાલો હતા તેથી તેનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે.

નદીઓ—મહી.

પર્વત—પાવાગઢ તેના ઉપર મહાકાળી માતાનું મંદિર છે.

પાવાગઢ પર્વત—પંચમહાલ જિલ્લો.

તાલુકો—ગોધરા, ઠાસોલ અને દાહોદ.

મુખ્ય શહેરો—ગોધરા (૨૨૦૦૦) આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં ગોધરક નામે તળાવ છે, તે ઉપરથી ગોધરા નામ પડ્યું છે. આ-પુંદ જંકશનથી એક અને વડોદરાથી બીજી એમ બે રેલવેઓ અહીં એકઠી થઈને માળવામાં જાય છે. દાહોદ એનું ખડું નામ દોહદ છે. (દો = બે + હદ = સીમાડા) અહીં આ ગુજરાત અને માળવાની હદો બેળી થાય છે, તેથી આ નામ પડ્યું છે. ચાંપાનેર પાવાગઢની તળેટીમાં વનરાજનના પ્રધાન ચાંપાએ વસાવેલું કહેવાય છે. આ સિવાય કાલોલ, હાલોલ અને જાલોલ એ મોટાં ગામો છે.

મરુચ જિલ્લો—ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે અને અંભાતના અખાતની

પૂર્વે આવેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ધાંગધરા સંસ્થાનથી દોહું ને વસ્તી ત્રણગણી છે. આ જિલ્લો ખંભાતના અખાતને પૂર્વે કિનારે મહી, ઢાઢર, નર્મદા અને કીમ નદીઓના વચગાળાના ભાગમાં મુખ આગળ આવેલો છે. તે નદીઓમાં ચોમાસામાં રેલ આવે છે, ત્યારે બધો કાંપ આ જિલ્લાની જમીન ઉપર પથરાય છે, તેથી જમીન દર વર્ષે વધારે ફળદ્રુપ થતી જાય છે. મુખ્ય પેદાસ, જીવાર, ડાંગર ને તુવેર છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા અને ઢાઢર છે.

તાલુકા—મર્ય, અંકલેશ્વર, વાધરા, આમોદ અને જંબુસર.

મુખ્ય શહેરો—મરુચ (૪૪૦૦૦) એ નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે પાવડીપને ઘણું જીનું શહેર છે. તેનું જીનું નામ ભૃગુકચ્છ હતું. નદીને કાંઠે ભૃગુકપિના આશ્રમ અને દશાસમેધની જીની જગાઓ છે. અહીં કપાસ ખીલવાના અને ૩ કાંતવાના ઘણા સાંચા છે, તેમજ શહેરમાં સુતરના બડા દુવાલ અને સુજનીઓ સારાં થાય છે. શુકલતીર્થ નર્મદા નદીને કાંઠે જનતાનું હેકાણું છે. અંકલેશ્વર (૧૧૦૦૦) અહીંથી નાંદોદ સુધી રેલવે જાય છે. હાંસોટમાં ઘઉંની પેદાશ સારી થાય છે. આમોદમાં દેશી ચપ્પુનાં પાનાં સારાં થાય છે. જંબુસર (૧૨૦૦૦) માં મોટા દાણાની રાઈ થાય છે. ટંકારીઆ અને વેહેગામ એ નાનાં ખંદેરો છે.

સુરત જિલ્લો—મર્ય જિલ્લાની દક્ષિણે અને આરબી સમુદ્રને પૂર્વે કાંઠે આવેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ભાવનગર રાજ્યથી પોણા એ ગણું ને વસ્તી દોઢી છે. અહીંયાં ઘણી નદીઓ વહે છે. તેને લીધે જમીન બહુ ફળદ્રુપ છે, તેમાં બાગાયત પાક ઘણો થાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યને લીધે આ જિલ્લાના ત્રણ કકડા થએલા છે. કિતરના વિભાગોમાં તાપી નદી આવી છે, અને દક્ષિણ વિભાગમાં ઘણી નાની નદીઓ આવેલી છે. મુંબઈથી અમદાવાદ જતી રેલવે આ જિલ્લામાં થઈને જાય છે, તેમજ સુરતથી પૂર્વ તરફ તાપ્તી વેલી રેલવે નંદુરબાર તરફ જાય છે. હમણાં ખીલીમોરાથી દેવડી-કિનાઈ સુધી રેલવે ગઈ છે.

નદીઓ--તાપી, પૂર્ણા, અંબિકા, અવરંગા, પાર અને કોલક.

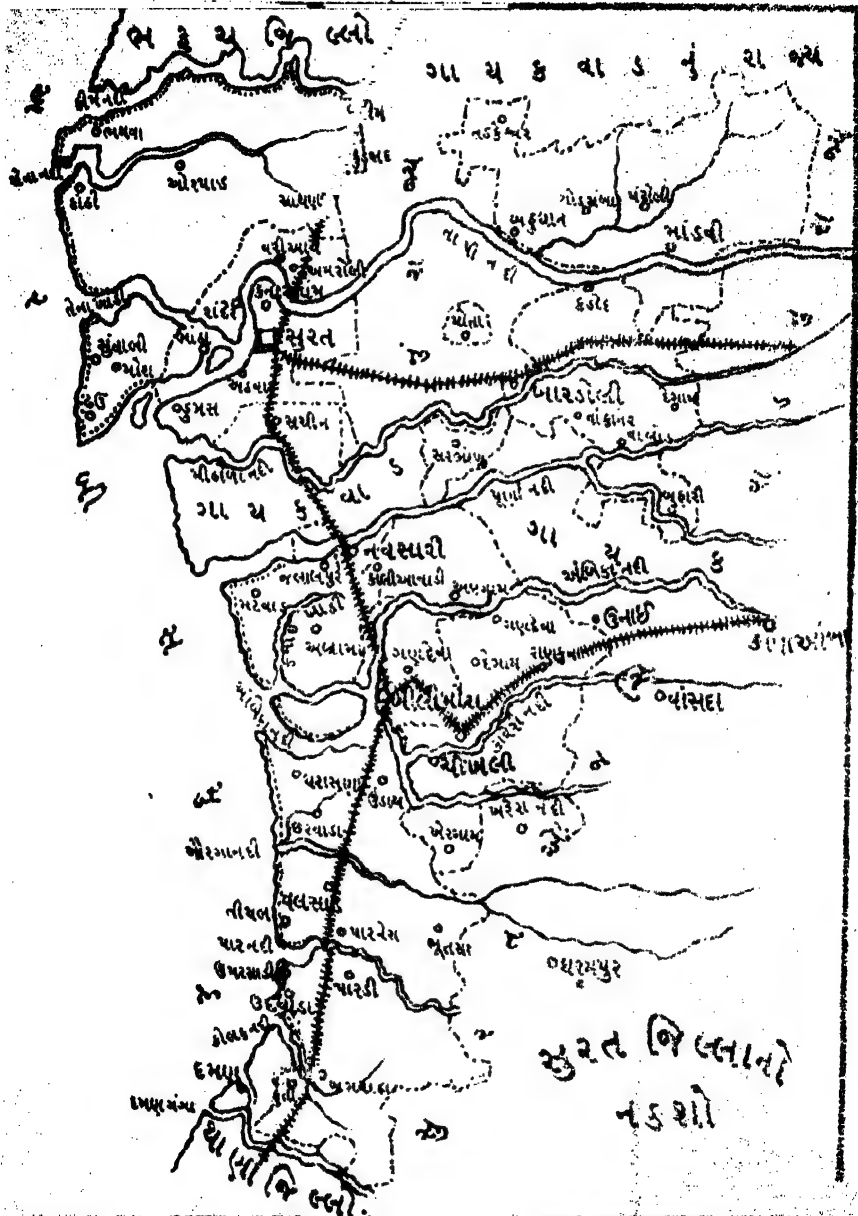
તાલુકો--ઔરપાડ, માંડવી, ચોર્યાસી, ખારડોલી, જલાલપુર, ચીખલી, વલસાડ અને પારડી.

મુખ્ય શહેરો--સુરત (૧૧૫૦૦૦) તાપી નદીને કિનારે મોટું શહેર છે. આગળના વખતમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં મોટું બંદર ગણાતું હતું પણ હમણાં તાપી નદીનું બાંં પૂરાર્ધ જવાથી આગમોટા અને વહાણો આવી શકતાં નથી. અહીં રેશમી કાપડ અને જરીનો સામાન સારો વખાણુવા લાયક અને છે. તેમજ અરૂંધી આખા ગુજરાતમાં વખણાય છે. રાંદેર (૧૦૦૦૦) તાપી નદીને કાંઠે સુરતને સામે પાર છે. ઔરપાડ (૫૦૦૦) બંદર છે, ત્યાંથી દેર અને લાકડાની નિકાસ સારી થાય છે. માંડવી (૪૦૦૦) તાપી નદી ઉપર મોટો તાલુકો છે. વલસાડ (૧૬૦૦૦) બંદર છે. અહીંનો જોળ વખણાય છે. ઉદઘાડામાં પારસી લોકોની અગ્યારીનું મંદિર છે, ત્યાં ઘણા પારસીઓ જત્રાએ આવે છે. વહુધાન માંડવી તાલુકામાં તાપી નદીને કાંઠે છે ત્યાં ખાર વરસે જત્રા ભરાય છે.

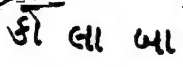
સુરત એજન્સિ--સુરત જિલ્લાના અગ્નિ ખુણામાં અડોઅડ આવી વેલાં ચાર સંસ્થાનોના જથાને સુરત એજન્સિ કહે છે, કારણ કે સુરત જિલ્લાનો ક્ષેત્રફલ તેની દેખરેખ રાખે છે. ક્ષેત્રફળમાં સુરત જિલ્લો જેવડી પણ વસ્તી ત્રીજે ભાગે એટલે બે લાખ માણસોની છે; કારણ કે એજન્સિના ઘણા ભાગમાં ગંગોત્રી આવેલાં છે.

સંસ્થાનો--સચીન, વાંસદા, ધરમપુર ને દાંગ.

સચીન--એ સુરતની નજીક નાનું મુસલમાની સંસ્થાન છે, રાગને નવાખ કહે છે. હુમસ દરીઆ કાંઠે હવા ખાવાનું ઠેકાણું છે. વાંસદા એ રાજકોટ સંસ્થાન જેવડું રજપૂત રાજ્ય છે. અંબિકા નદીને કાંઠે દેવડી ઉનાઈ માતાનું દહેરું ને બિના પાણીના કુંડો છે. ધરમપુર (૪૦૦૦) આ એજન્સિથી અડધું એટલે પોરબંદર સંસ્થાન જેવડું છે. રાજકર્તા સીસોદીઆ

५८५

રજપુત છે, તેને મહારાજ કહે છે. વલસાડ સ્ટેશનથી ૧૮ મૈલ છે. ઢાંગ જંગલી મુલક છે, રાજ જાતે બીજ છે.

ધરમપુર, વાંસદા ને ઢાંગનાં રાજ્યો જંગલોથી ભરેલાં છે તેમાં લાકડાની પેદાશ થાય છે. સચીન સંસ્થાનની જમીન ફળદ્રુપ છે, તેમાં ડાંગર, શેરડી ને મહુડાની પેદાશ થાય છે.

થાણા જિલ્લો—સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે દરીઆ કાંઠે આવેલો છે.

તેનું ક્ષેત્રફળ જામનગર રાજ્ય જેવડું પણ વસ્તી તેનાથી ખમણી છે.

ખેટ—સાષ્ટી અને વસઈ.

પરગણાં—ડાહાણું, માહીમ, વસઈ, સાષ્ટી, ભીમડી, વાડા, શાહપુર, મુરખાડ ને કુદ્યાણ એ નવ છે.

મુખ્ય શહેરો—થાણા (૧૫૬૦૦) આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સાષ્ટી ખેટમાં આવેલું છે. મુંખઈ પાસે હોવાથી કેટલાક લોકો દરરોજ આવ જાય છે. વાંદરા (૨૪૦૦૦) થાણા જિલ્લો અને મુંખઈની વચ્ચેનું નાકું છે. અહીં તમાકુની ખીડી બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. વસઈ (૯૬૦૦) ખેટમાં શહેર છે. ત્યાંનાં પાન, શેરડી ને કેળાં વખણાય છે. માહિમનો હલવો વખણાય છે. કલ્યાણ (૧૨૬૦૦) ઘણું જુનું શહેર છે. આ ગામથી મુંખઈની રેલવે નાશીક થઈને કલકત્તા તરફ જાય છે. ખોરાવલી સ્ટેશનથી કેનેરીની ગુફા ૧૫ મૈલ ઉપર છે; તે જોવા જોગ છે.

વિશેષ હકીકત—આ જિલ્લો ખીજા જિલ્લા કરતાં જુદો પડે છે, કારણ કે અહીં ગુજરાતીને બદલે મરાઠી ભાષા બોલાય છે. લોકોની રીત-આત મહારાષ્ટ્રને મળતી છે. જમીન પથરવાળી ને વરસાદ વધારે પડે છે, તેથી ડાંગરનો પાક વધારે થાય છે. દરીઆ કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ છે, તેમાં શેરડી, પાન, કેળાં, આદુ ને નાળિયેર થાય છે.

જવહર સંસ્થાન—થાણા જિલ્લાની અંદર કટારીને આકારે છે, તે ખંભાત રાજ્યથી થોડું નાનું છે. વસ્તી ૫૦૦૦૦ માણસની છે. રાજ

કોળી જાતનો છે. થાણા જિલ્લાનો કલેક્ટર અહીંનો પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

દમણ—આ શ્રીરંગી (પોર્ટુગીઝ) સરકારનું ખીલું સંસ્થાન સુરત અને થાણા જિલ્લાના વચ્ચે આવ્યું છે. આ સિવાય નગર હવેલી નામનો ખીલો તાલુકો થાણા જિલ્લામાં આવ્યો છે. મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, ઘઉં ને તમાકુ છે.

एजन्सिનું વંચારણ—અંગ્રેજ સરકારના ખાલસા રાજ સિવાય ખાકીના ભાગમાં દેશી રાજ્યો છે. તેમાં મુખ્ય વડોદરા રાજ્ય ગાયકવાડ સરકારનું છે, તેની હકીકત પૂછી આવશે. ખાકીનાં સંસ્થાનોના જથ્થા પાંડોને એજન્સિઓ કહેવાય છે. તેના ઉપરી અંગ્રેજ અમલદાર હોય છે, તેને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે. જો એજન્સિ નાની હોય છે, તો તેને લગતા જિલ્લાના કલેક્ટરને પોલિટિકલ એજન્ટ નીમે છે. એવી એજન્સિઓ ખંભાત, સુરત અને જલ્હારની છે.

એ સિવાય પાલનપુર, મહીકાંઠા ને રેવાકાંઠા મોટી એજન્સિઓ છે. તેના ઉપર જુદા જુદા પોલિટિકલ એજન્ટો નીમેલા છે. જેમ હાલાર, મોરડ, ગોહિલવાડ અને ઝાલાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટો કાઠિઆવાડના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નરના તાબામાં છે, તેમ અહીંઆની એજન્સિઓના પોલિટિકલ એજન્ટો ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના તાબામાં છે.

આ સંસ્થાનોના સાત વર્ગ પાડ્યા છે અને તેની સત્તા ને પ્રમાણે જ છે. આ એજન્સિઓની અને કાઠિઆવાડની બંધી ગોડવાણ એક સરખી છે.

પાલનપુર एजन्सि—ગુજરાતની છેક ઉત્તરે અને કચ્છના રણની પૂર્વે આવેલી છે. તેનું ક્ષેત્રફળ હાલાર પ્રાંતની બરાબર છે, પણ વસ્તી પોણે ભાગે છે. તેના ઘણા ભાગમાં રેતીનાં રણ છે. પાણી ખાંડ છે. પેદાશમાં કપાસ થાય છે.

मुख्य पर्वतो—આરાવલી એ ઉાર સીમાડા ઉપર છે.

मुख्य नदीओं—બનાસ ને સરસ્વતી.

સંસ્થાનો—મુસલમાન, રજપુત અને કોળી લોકોનાં મળીને ૧૩ છે.

મુસલમાનનાં—પાલનપુર, રાધનપુર, વારાણ ને તેરવાડા.

રજપુતોનાં—થરાદ, વાવ, સુધગામ, દેવદર ને સાંતલપુર.

કોળીનાં—લાભર અને કંકરેજ.

મુખ્ય શહેરો—પાલનપુર (૧૭૨૦૦) આ એજન્સિમાં સૌથી મોટું સંસ્થાન છે. રાજકર્તા પહાણ મુસલમાન છે, તેને નવાબ કહે છે. આ એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટનો મુકામ અહીં છે. હિસ્તામાં અંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે. રાધનપુરના રાજકર્તાને નવાબ કહે છે. તેના મુખ્ય કસબા સમી ને મુજપુર છે. આ સંસ્થાનમાં કપાસની પેદાશ ઠીક થાય છે.

મહીકાંઠા એજન્સિ—ગુજરાતની ધશાન કોણમાં અને ખેડા જિલ્લાની કિતરે આવેલી છે. તે ક્ષેત્રફળમાં ઝાઝાવાડથી થોડી નાની છે, પણ વસ્તીમાં વધારે છે. આ એજન્સિમાં પ્રથમ મહી નદી આવેલી હતી. મહી નદીના કાંઠાનો મુલક તે મહીકાંઠો, પણ હાલની રાજ્ય વહેંચણીમાં મહી નદી નીકળી ગઈ છે. જમીન ઘણીખરી ડુંગરાવાળી અને જંગલોથી ભરપુર છે. તેમાં બીલ લોકો રહે છે. ખેતી બહુ સારી થતી નથી. મુખ્ય પેદાશ લાકડાં, ધઉં ને મકાઈ છે.

પર્વતો—આબુ અને આરાસુર.

મુખ્ય નદીઓ—સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વો ને વાત્રક.

મુખ્ય સંસ્થાનો—ઇડર, દાંતા, પોળો, માલપુર, માણસા ને મોહનપુર.

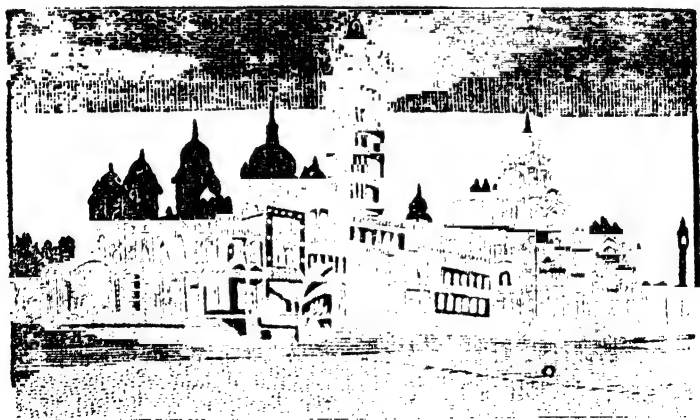
મુખ્ય શહેરો—ઈડર (૮૦૦૦) આ એજન્સિમાં સૌથી મોટું ને પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. રાજકર્તાને મહારાજા કહે છે. અમનગર (અહમદનગર) હાથમતીને કાંઈ મળ્યુત કિલ્લો છે. તે અમદાવાદના અહમદશાહ પાદશાહે બંધાવ્યો હતો. બહાલી મોટો કચ્છો છે. સ્વેદમ્બલા અને શામઢાજી એ જાત્રાનાં કેદાણાં છે. દાંતાની પાસેના ડુંગરમાંથી આરસપહાણ નીકળે છે. ત્યાં અંબાબવાની માતાનું પ્રસિદ્ધદેહે છે. મોહનપુર તાલુકામાં અબરખની ખાણો છે. પેથાપુરનાં છાયલ અને બંદુક વખણાય

આવડાએ વસાવેલું કહેવાય છે. તેનાં પટાળાં અને માટીનાં વાસણો વખણાય છે. સિદ્ધપુર (૧૫૦૦૦) સરસ્વતી નદી ઉપર છે. ત્યાં રૂદ્રમાળના દહેરાનું ખંડેર છે. વડનગર (૧૪૦૦૦) વડનગરાનાગર બ્રાહ્મણોનું મૂળ સ્થાન છે. વિસનગર (૧૭૦૦૦) નાં તાંબા પિત્તળનાં વાસણો અને હજાર વખણાય છે. મહેસાણા રેલવેનું મોટું ગંધકાન છે. કઢીના બળદ વખણાય છે. આતરસુંવામાં લોદાનો સામાન બને છે.

વડોદરા પ્રાંત—ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે, ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે અને રવાકાકાની ઉત્તરે આવેલો છે. વિસ્તારમાં અમરેલી પ્રાંત કરતાં પોણા બેગણો અને વસ્તીમાં ચારગણો છે; આ પ્રાંતની જમીનનો ધણો ભાગ સપાટ છે, જે ચરોતર કહેવાય છે. તેમાં ખેતી સારી થાય છે. :

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી અને દાદર છે.

મુખ્ય શહેરો—વડોદરા (૧,૦૦,૦૦૦) વિશ્વામિત્રી નદી ઉપર

લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ-વડોદરા.

આ પ્રાંતની તથા રાજ્યની રાજધાની છે. શહેર રોનકદાર મકાનોને લીધે સુંદર દેખાય છે. ગાયકવાડ સરકારનો લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ જોવાજોયો

છે. હુનર શિખવવાને કલાભવન છે. શહેરમાં પાણી પૂરું પાડવાને માટે દશ મૈલ ઉપરથી નળ લાવવામાં આવ્યા છે. આ શહેરનો ઉદ્યાગ વધતો જાય છે. હમોઈનો કિલ્લો જેવા જેવો છે. ઘાણોદ, કર્નાલી એ નર્મદા નદી ઉપર જનાનાં ઠેકાણાં છે.

નવસારી પ્રાંત—રેવાકાંઠા એજન્સિની દક્ષિણે ને સુરત જીલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. તે વિસ્તારમાં વડોદરા પ્રાંત જેવડો છે, પણ વસ્તીમાં આડ્યો છે. કારણ કે તેનો ઘણો ભાગ જંગલો ને ડુંગરાથી ભરેલો છે, તેથી હવા પાણી ખરાબ છે. મુંગઈની રેલ્વે સિવાય તાપ્તી વેલી રેલ્વે અને ખીલીમોરાથી દેવડી ઉનાઇ સધી રેલ્વે પૂર્વ ભાગમાં જાય છે.

નદીઓ—તાપ્તી, પૂર્ણા, ને અંબિકા.

મુખ્ય શહેરો—નવસારી (૨૧૦૦૦) એ આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે. ગણદેવીનો ગોળ વખણાય છે. બીલીમોરા એ નાનું શહેર છે. વ્યાગ ને મોનગઢમાં ધાણકા નામની દલકી જાતના લોકો માટે ગાયકવાડ સરકારે વસતિવૃદ્ધ શાળાઓ (બે-ડિંગ સ્કૂલો) કાઢી છે.

અમરેલી પ્રાંતની—લકીકત કાઠિઆવાડના વર્ણનમાં આવી ગઈ છે.

સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

પર્વતો—ગીરનાર, ગીર, ખડો, ચોટીલો, શેત્રુંજે, આમુ. આરાસુર, પાવાગઢ અને સાતપુડો.

નદીઓ—નર્મદા, તાપ્તી, સાખરમતી, મહી, સરસ્વતી, બનાસ, હાથમતી, ઢાદર, ભાદર, ઓઝત, શેત્રુંજી, આજી અને મચ્છુ.

અખાત—કચ્છનો અને ખંભાતનો.

ભૂશિર—દારકા અને દીવ.

ખંદેરો—વવાણીઆ, જામનગર, દારકા, પોરબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ,
જાફરાબાદ, મહુવા, ભાવનગર, ઘોઘેરા, ખેખાત, બક્ય, જોરપાડ,
સુરત, ખીલીમેરા ને વલસાડ.

ખેટો—શંખોદ્ધાર, દીવ અને પીરમ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—દારકા, ગીરનાર, પોરબંદર, પ્રભાસપાટણ, શેત્રુંજી,
અંબાલવાની, સિદ્ધપુર, ડાકોર, ચાણોદ, શુક્લતીર્થ,
વડતાલ ને ઉદવાડા.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—આલાયડી, વેરાવળ, ગોપનાથ, આગુ, ને હુમસ.

હિના પાણીનાં ઝરણો—તુળસીશ્યામ, લસુંદ્રા, અને દેવડીકિનાઇ.

મોટા અમલદારોનું ઓઝણાગ.

- ૧ ઇલાકાનું રાજ્ય ચલાવનાર વડા અમલદારને ગવર્નર કહે છે.
- ૨ દેશી રાજ્યમાં સૌથી વડા અમલદારને દિવાન કે કારભારી કહે છે.
- ૩ અંગ્રેજી રાજ્યમાં પ્રાંત કે વિભાગના વસુદાતી ખાતાના ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહે છે.
- ૪ જિલ્લાની વસુદાત ઉધરાવનાર મુખ્ય અમલદારને કલેક્ટર કહે છે.
- ૫ તાલુકાનો વહીવટ કરનાર અમલદારને મામલતદાર કે વહીવટદાર કહે છે.
- ૬ એજન્સિ ઉપર દેખરેખ રાખનાર અંગ્રેજ અમલદારને પોલીટિકલ
એજન્ટ કે એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર કહે છે.

ચિ. વંખારીઆકૃત બીજા સાળાપયોગી પુસ્તકો.

પ્રાથમિક ઇતિહાસિક ગ્રંથમાળા.

ગુજરાતનો બાળ ઇતિહાસ.

ગુજરાતની જુના વખતથી અત્યાર સુધીની તવારીખને સરળ અને રસમય ભાષામાં વાર્તા રૂપમાં યુક્ત ચિત્રોથી આપવામાં આવી છે. અને તેની સાથે જુનાં સ્થળો દેખાડનારો નકશો આપ્યો છે. જે થોડા ધોરણના બાળ વિદ્યાર્થીઓને આ વિષયનો આરંભ કરવો ધણો સહેલો થઈ પડશે. કિંમત માત્ર ચાર આના.

પ્રાથમિક ભૂગોળ ગ્રંથમાળા, પુ. ૩.

મુંબઈ ફોર્મની સામાન્ય અને હિંદુસ્તાનની રુપરેખા ભૂગોળ.

ગુજરાત પ્રાંતની વિશેષ હકીકત સહિત, પુષ્કળ ચિત્રો અને રંગિત નકશા છે. પ્રાથમિક થોડા ધોરણના ઉપયોગ માટે ૬૬-સુપરફેસ ૧૬ પેજ ૮૦ પૃષ્ઠો, કિંમત ચાર આના.

થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

